

Estratègies d'oposició i moviment estudiantil antifranquista: una reflexió des del cas valencià

per Sergio Rodríguez Tejada

RESUM:

Una volta consolidada la dictadura franquista, els dissidents hagueren d'adaptar-se i desenvolupar unes noves *estratègies d'oposició*, que s'afegiren a les *estratègies de resistència* heretades de la postguerra. Amb el nou moviment obrer, el moviment estudiantil és un bon exemple dels avantatges i desavantatges d'aquest nou tipus de lluita que —utilitzant eines simbòliques adaptades al context concret on el moviment es desenvolupava— modificà la imatge negativa de la política que el Règim havia produït. Fins i tot en nuclis secundaris, com ara València, el moviment estudiantil construí una *subcultura* democràtica que atragué la participació de la majoria dels universitaris, canviant-los personalment i políticament. Tanmateix, el moviment tenia un suport inestable; i els recursos culturals demostraren ésser massa limitats per a perllongar la seua dissolució.

PARAULES CLAU:

Oposició, resistència, moviment estudiantil, franquisme, moviment social, cultura, València

ABSTRACT:

Once Franco's dictatorship became consolidated, dissidents had to adapt themselves and develop new *strategies of opposition*, which came to join the *strategies of resistance* inherited from the immediate post-war period. Like the new labour movement, the student movement provides a good example of the advantages and the disadvantages of this new type of struggle which, using symbolic tools appropriate to the particular context in which the movement was developing, changed the negative image of politics the Dictatorship had created. Even in second-line centres, such as Valencia, the student movement built a democratic subculture which attracted the majority of students, transforming them personally and politically. Its base, however, was unstable and cultural resources proved insufficient to stem the process of its disintegration.

KEY WORDS:

Francoism, Post-Civil-War Spain, Valencia, opposition, student movement, political subcultures.

Introducció

Els termes *resistència* i *oposició* han estat utilitzats com a sinònims per la major part de la literatura científica sobre l'antifranquisme. Mentre que uns investigadors han optat pel mot, potser més intensiu, *resistència*,¹ la majoria ha triat el més neutre *oposició*.² En tot cas, amb ambdues expressions s'ha fet referència al conjunt d'activitats de dissentiment contra la dictadura franquista al llarg de tot el període. Per més que haja estat en discussió quines persones, grups o organitzacions poden considerar-se amb propietat *antifranquistes*, almenys els historiadors que han optat pel mot *oposició* han renunciat a una articulació entre les paraules esmentades per a conceptualitzar-la.³

Ara bé, la necessitat d'una escaient periodització del franquisme ha trobat resposta en diversos plantejaments, associats, no cal oblidar-ho, amb conseqüències interpretatives diferents.⁴ Als últims anys, una part important de la historiografia ha acceptat l'expressió *primer franquisme* per a anomenar els anys en què la Dictadura s'hi implanta i consolida, a partir de la consideració de tres elements: a) el desenvolupament i fracàs de l'autarquia econòmica —i del projecte feixista d'almenys una part de la coalició triomfant—; b) el reco-

1. Entre altres, V. ALBA, *Historia de la resistencia antifranquista*, Barcelona, Planeta, 1978; L. BASSETS, «La comunicació clandestina en la España de Franco. Notas sobre cultura y propaganda de la Resistencia (1939-1975)», M. DE MORAGAS (ed.), *Sociología de la comunicación de masas*, Barcelona, Gustavo Gili, 1979, vol. 1, 432-450; G. DI FEBO, *Resistencia y movimiento de mujeres en España, 1936-1976*, Barcelona, Icaria, 1979; V. FERNÁNDEZ VARGAS, «La resistencia democrática a Franco: un intento de cuantificar los hechos», *Revista Internacional de Sociología* 40, 1981, de la mateixa autora, *La resistencia interior en la España de Franco*, Madrid, Istmo, 1981; J. A. CRUZ BRAVO, *Rosas rojas de sangre: la solidaridad entre Cuba y la resistencia antifranquista*, Aire Comunicaciones, 1997.

2. Per exemple, J. J. LINZ, «Opposition In and Under an Authoritarian Regime: the Case of Spain», R. DAHL (ed.), *Regimes and Oppositions*, New Haven, Yale UP, 1970; P. CONARD-MALERBE, *La oposición al Franquismo*, Oviedo, Naranco, 1977; J. TUSELL, *La oposición democrática al franquismo (1939-1962)*, Madrid, Planeta, 1977; J. M. MARAVALL, *Dictadura y dissentimiento político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*, Madrid, Alfaguara, 1978; H. HEINE, *La oposición política al franquismo. De 1939 a 1952*, Barcelona, Crítica, 1983; J. DOMÍNGUEZ SÁNCHEZ, *Organizaciones obreras cristianas en la oposición al franquismo (1951-1975)*, Bilbao, Mensajero, 1985; J. M. TOQUERO, *Franco y don Juan. La oposición monárquica al franquismo*, Barcelona, Plaza&Janés-Cambio 16, 1989; J. TUSELL i altres, *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, Madrid, UNED, 1990, 2 toms, 3 vols.; M. A. RUBIO RUBIO, *Un partido en la oposición: el Partido Socialista Popular*, Comares, 1996; G. BAYONA FERNÁNDEZ, *Conflictividad y oposición política en la crisis del franquismo en Murcia (1960-1970)*, Múrcia, ed. de l'autora, 1999; Diversos autors, *El franquismo: El régimen y la oposición: actas de las IV Jornadas de Castilla la Mancha sobre investigación de archivo*, Toledo, ANABMD, 1999; E. NICOLÁS MARÍN i A. ALTED VIGIL, *Disidencias en el franquismo (1939-1975)*, Múrcia, Diego Marín, 1999; D. BARBA PRIETO, *La oposición durante el franquismo. La democracia cristiana*, Madrid, Encuentro, 2001.

3. L'ús que es fa en l'article del mot «dissident» segueix, amb matisos temporals i circumstancials, les precisions de M. TURÓN DE LARA, «Sobre la historia de la oposición al franquismo. Balance y perspectivas», TUSELL i altres, *La oposición al régimen...*, tom II, 421-431.

4. Açò fou assenyalat, entre altres, per S. VILAR, *Historia del antifranquismo (1939-1975)*, Barcelona, Planeta, 1984; i J. ARÓSTEGUI, «La historiografía de la España de Franco. Promesas y debilidades», *Historia Contemporánea* 7, 1992, 77-99.

neixement exterior; c) el llarg procés d'institucionalització. Seria l'any 1959 l'eix del canvi entre aquesta fase i la posterior.⁵

Sense discutir la legitimitat del concepte, cal advertir contra interpretacions simplificadores —especialment, si es fonamenten en un cert tipus d'anàlisi econòmica— que puguen reforçar una visió convencional del franquisme, de manera que els anys a partir de 1959 resultassen segregats com a una cosa diferent i convertits teleològicament en una espècie de preparació per a una democràcia garantida pel creixement econòmic.⁶ Un exemple significatiu, per tractar-se d'una ponència del *I Congreso de Historia Contemporánea*, és un resum del *segon franquisme* amb aquests trets definidors:

«Desarrollo económico y transformación social silenciosa durante el segundo franquismo (1959-1973): Los gobiernos 'tecnócratas' de Franco: liberalización económica y tecnificación administrativa. Acelerado proceso de urbanización. La emigración a Europa y el turismo. Efectos económicos y culturales. Crecimiento de la producción industrial y su impacto en la economía y la vida diaria de los españoles. Transformaciones en la distribución de la población activa.»⁷

A açò queda reduït un procés històric del qual desapareixen l'oposició, els moviments socials i els comunistes. Altrament, sembla raonable reivindicar una anàlisi històrica que pugui prendre en consideració la construcció social dels processos polítics, culturals i econòmics, i que ens recorde el soroll de les transformacions des de baix.⁸

En aquest sentit, s'ha plantejat la possibilitat de donar un contingut diferent als vocables *resistència* i *oposició* per a posar de relleu la interrelació entre els canvis en la política econòmica, la política exterior i la mateixa configuració del Règim, d'una banda; i, de l'altra, les modificacions de les iniciatives de protesta dels dissidents, especialment quan aquests foren capaços de desenvolupar

5. Vegeu J. A. GÓMEZ RODA, «Investigacions recents sobre el règim i la societat durant el primer franquisme», I. SAZ (ed.), «Repensar el feixisme», *Afers* XI-25, 1996, 675-699; G. SÁNCHEZ RECIO, «Líneas de investigación y debate historiográfico», «El primer franquismo (1936-1939)», *Ayer* 33, 1999, 17-40.

6. S. RODRÍGUEZ TEJADA, «Aportaciones de las teorías de la acción social al estudio del franquismo y de la transición», E. BAENA DUQUE i F. J. FERNÁNDEZ ROCA, *III Encuentro de investigadores sobre el franquismo y la transición*, Sevilla, Muñoz Moya, 1998, 476-484.

7. J. ÁLVAREZ JUNCO, «Del franquismo a la democracia», A. MORALES MOYA i M. ESTEBAN DE VEGA (ed.), *La historia contemporánea en España*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1996, 160.

8. En aquesta línia, entre altres, C. MOLINERO i P. YSAS, *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad social en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI, 1998, dels mateixos autors, «La historia social de la época franquista. Una aproximación», *Historia Social* 30, 1999, 133-154; també E. NICOLÁS MARÍN, «Conflicto y consenso en la historiografía de la dictadura franquista: una historia social por hacer», J. M. TRUJILLANO SÁNCHEZ i J. M. GAGO GONZÁLEZ, *Historia y fuentes orales. Historia y memoria del franquismo*, Ávila, Fundación Cultural Santa Teresa, 27-38, de la mateixa autora, «Los poderes locales y la consolidación de la dictadura franquista», SÁNCHEZ RECIO (ed.), *El primer franquismo...*, 65-85.

estratègies de mobilització d'importants grups de població, qüestionant l'aparent *normalitat* de la qual el franquisme es presentava com a protector. D'acord amb açò, hi hauria dues grans variants dins de l'acció antifranquista, que es correspondrien amb dos períodes cronològics diferents, separats per una fase transitòria identificable amb la dècada dels cinquanta. La primera d'aqueixes variants, a la qual caldria reservar la denominació de *resistència*, es caracteritzaria per ésser una conseqüència directa i una prolongació pràctica de la Guerra Civil. En ella la política de venjança franquista trobaria la seua adient rèplica per part dels *resistents* en el manteniment encara d'esperances d'evitar la consolidació de la Dictadura.⁹ El conflicte s'estaria plantejant, per tant, entre els membres de les generacions que havien viscut la guerra. Per contra, l'*oposició* englobaria les activitats antifranquistes que s'iniciaren a partir dels anys cinquanta, que comptaven amb la Dictadura com a un fet consumat que calia enderrocar, i que foren protagonitzades per generacions per a les quals la guerra no és sinó una referència indirecta.¹⁰

Tanmateix caldria matisar aquesta conceptualització mitjançant l'anàlisi de les formes d'organització i actuació pròpies de cada moment, fent especial incidència en les causes, tedriques i pràctiques, que determinaren la tria d'unes o d'altres. Considerant les experiències concretes, es podria afirmar que la diferència s'estableix, més que entre dos períodes o generacions, entre unes *estratègies de resistència* i unes *estratègies d'oposició*. Més que d'una substitució d'unes persones i mètodes per altres, cal parlar d'una *diversificació* de les formes d'acció política dels antifranquistes a partir dels anys cinquanta. Mentre que, d'una banda, es mantingueren fins a cert punt les estratègies i objectius heretats de la primera postguerra, d'altra banda es posaven en pràctica noves maneres d'intervenció, que incorporaven les experiències ara adquirides.¹¹ Com el nou movi-

9. Cal destacar que els activistes antifranquistes de la postguerra es donaven a si mateixos el nom de *resistència*, per a ressaltar la identitat de la seua causa amb la lluita duta a terme en la resta d'Europa pels maquis i els partisans contra l'ocupació feixista durant la Segona Guerra Mundial. Així, per exemple, un quadern de poemes editat clandestinament a València el 1947 i en castellà per la Federació Universitaria Escolar (FUE) epígona dels anys quaranta porta el títol d'*Un poeta en la resistència*, i fa una exaltació expressa de la lluita guerrillera. N'he pogut consultar una còpia per cortesia d'un dels membres del grup, Agustí Ferrer (pseudònim). Els últims treballs sobre la resistència armada han abundat sobre aqueixa identificació. F. MORENO GÓMEZ, *La resistència armada contra Franco*, Barcelona, Crítica, 2001; i S. SERRANO, *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, Barcelona, Planeta, 2001. No obstant això, alguns historiadors no consideren ambdós fenòmens comparables: SÁNCHEZ RECIO, «Líneas de investigación...», 40. Un interessant testimoni que parla expressament de la situació de la resistència antifranquista en la postguerra, relacionat a més amb la universitat, és el llibre de J. HERMANOS, *El fin de la esperanza*, Madrid, Tecnos, 1998.

10. J. ALCARAZ ABELLÁN, *La resistència antifranquista en las Canarias orientales (1939-1960)*, Las Palmas, Caja Insular, 1990 del mateix autor, «La resistència antifranquista en Las Palmas (1940-1960)», TUSELL i altres, *La oposició al franquismo...*, tom I, vol. 2, 393-405; J. ALCARAZ ABELLÁN i M. A. CABRERA ACOSTA, «La resistència al franquismo en Canarias, 1940-1960», Diversos autors, *I Encuentro de investigadores del franquismo*, Barcelona, CONC-UAB-SCEH, 1992, 107-109. D. GINARD i FERÓN, *La resistència antifranquista a Mallorca (1939-1948)*, Palma, Documenta Balear, 1991. Amb una cronologia diferent J. A. MARTÍNEZ MENDILUCE i L. MARTÍNEZ MENDILUCE, *Historia de la resistència antifranquista en Álava, 1939-1967*, Vitoria, Txertoa, 1998.

11. Vegeu S. RODRÍGUEZ TEJADA, «De la resistència a l'oposició. El moviment estudiantil valencià sota el franquisme», J. BENET (coord.), «Sobreviure al franquisme», *Afers* 22, 1995, 525-539 del mateix

ment obrer que portà a la formació de les Comissions Obreres, el nou moviment estudiantil que impulsà el Sindicat Democràtic d'Estudiants és un bon exemple d'aquestes noves estratègies que caracteritzaren les lluites polítiques dels anys seixanta i setanta.¹² A diferència de les iniciatives portades a terme a la universitat durant el primer franquisme per petits nuclis clandestins formats mitjançant relacions personals, aïllats entre si tot el possible i sovint fora del context escolar; la mobilització universitària que caracteritza el segon franquisme es basa en l'encontre d'una minoria dissident amb la gran majoria dels estudiants al voltant de reivindicacions inicialment escolars que, de seguida, adquiriren un contingut democràtic en l'ampli sentit de la paraula (en la terminologia del Règim, «*subversivo*»); i que són expressades en un nou llenguatge, amb components verbals i no verbals, amb diversos mitjans d'expressió (orals, visuals, escrits) i amb implicacions simbòliques molt complexes.

L'eficiència d'ambdues estratègies no pot considerar-se, si no és en el moment històric concret en el qual es posaren en pràctica. Des d'aquest punt de vista, una vegada assentat el Règim, les *estratègies de resistència* per si mateixes foren incapaces de plantejar una lluita efectiva contra el franquisme, en propiciar una successió de *caigudes* de les organitzacions i detencions dels seus components que, si bé podien impressionar i suscitar de vegades una tímida solidaritat entre alguns dels coneguts més immediats —molt sovint desconegedors de la militància clandestina dels processats—, impedièn qualsevol acció ulterior en aqueixos termes per uns activistes que quedaven *fixats* per la policia i, per tant, *cremats* a aquests efectes. Allò que anomenem *estratègies d'oposició*,

autor, «Els estudiants valencians sota el franquisme», *Saitabi*, 49, 1999, 155-197. Una conceptualització paral·lela amb unes connotacions diferents, a R. REIG, «Estratègies de supervivència i estratègies de millora. Els treballadors al País Valencià durant el franquisme, 1939-1975», *Afers* 22, 1995; del mateix autor, «Repertorios de la protesta. La posición de los trabajadores durante el primer franquismo», I. SAZ i J. A. GÓMEZ RODA (eds.), *El franquismo en Valencia. Formas de vida, y actitudes sociales en la posguerra*, València, Episteme, 1999, 37-76. Sense l'articulació conceptual proposada, NICOLÁS MARIN i ALTED VIGIL, *Distidencias en el franquismo...*, 55 i ss. Una reconsideració més general de l'abús de les explicacions generacionals en la historiografia del franquisme, a J. GRACIA GARCIA i M. A. RUIZ CARNICER, *La España de Franco (1939-1975). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2001, 13.

12. El paral·lelisme, a banda d'ésser reconegut pels mateixos protagonistes, fou assenyalat per MARAVALL, *Dictadura y disentiimiento político...* La literatura sobre l'antifranquisme, potser per un cert prejudici obrerista, no sempre ha valorat adientment el paper del moviment estudiantil, reduït per alguns, bé a una part de «l'oposició social», bé a un simple instrument dels partits, especialment del PCE. En casos extrems d'incursions poc professionals, trobem hagiografies retrospectives de polítics en exercici i *sopes de sigles* fora de context. No obstant això, hi ha un significatiu nombre de llibres i articles seriosos sobre el tema, molts dels quals són obra d'antics veterans del moviment. Uns, com ara el llibre de Juan Farga i el de Colomer, s'inscriuen dintre d'una tradició historiogràfica d'exposició i anàlisi diacròniques dels fets. Altres, com el treball de Maragall o els articles de Camarero González, estan més centrats en una anàlisi sincrònica amb aparell estadístic, més pròpia de la tradició sociològica o politològica. De pròxima publicació és la tesi de Álvarez Cobelas sobre Madrid. Manquem, de moment, d'un estudi per a tot l'Estat. Per a una aproximació a la bibliografia del moviment estudiantil, vegeu S. RODRÍGUEZ TEJADA, «Bibliografía sobre el movimiento estudiantil antifranquista», *Saitabi* 49, 1999, 199-203.

al contrari, canviaren la imatge que la Dictadura havia divulgat dels anti-franquistes —i que l'acció clandestina no feia sinó reforçar— com a activistes polítics aliens a la *gent normal* i, en el cas dels estudiants, a la *juventud sana* que estudiava i es divertia sense *meterse en política*. En utilitzar un discurs cultural, els *opositors* invertiren els termes de la desqualificació desemmascarant el Sindicato Estudiantil Universitario (SEU)¹³ com a instrument d'un règim dictatorial i, per tant, practicant de la política *manipuladora* que la propaganda oficial atribuïa als dissidents.

En resum, la principal consecució de les noves estratègies obertes posades en pràctica en la universitat a partir de la segona meitat de la dècada dels cinquanta (paral·lela a la incubació del nou moviment obrer de les Comissions Obreres) fou començar a alterar les condicions bàsiques per a l'acció política antifranquista en l'espai públic acadèmic, modificant els referents que els estudiants, com a audiència potencial primària, tenien per a avaluar les dues posicions antagoniques en lliça. Fou a partir d'aqueixes bases quan va ésser possible que arrelaren partits polítics en la universitat durant els anys seixanta i setanta, però ja a partir d'una nova mentalitat, que assumia la necessitat de vincular la lluita a les condicions concretes on aquesta es desenvoluparia, configurant una *nova política*, una *política de majories* que, tanmateix, no tardà en ésser qüestionada, tal i com es feia, pels grups de l'anomenada *nova esquerra*.

La història de l'antifranquisme a les universitats no és una altra cosa que el lent i imprevisible procés de construcció d'un moviment social: primer la dificultosa eixida dels subterranis socials on sobreviuen els dissidents; després la lluita per mantenir-se a l'espai públic que, tenint en compte les condicions polítiques, va exigir alhora una lluita per l'espai públic mateix; més tard la consecució per part de la minoria antifranquista de l'hegemonia simbòlica en aqueix espai; i, com a conseqüència d'açò i culminació del procés, el funcionament de la subcultura dissident com a una *contracultura*, capaç de fer-se majoritària no sols qualitativament, sinó també quantitativament, i capaç també de transformar-se a si mateixa, donant lloc a plantejaments que anaven més enllà de la lluita contra una dictadura. Ara bé, aquest desenvolupament resultà efímer: si la formació del moviment fou un fenomen sorprenent àdhuc aleshores, la seua desintegració fou més desconcertant encara. I cal buscar les causes tant en la repressió, com en les pròpies contradiccions discursives i pràctiques dins del procés.¹⁴

13. Per evitar anacronismes, en les denominacions de les organitzacions es respectarà la llengua (o llengües) original(s). Això també val per a la majoria dels partits antifranquistes que, llevat d'alguns casos, es mantingueren «en castellà» fins a la sobtada *valencianització* que va tenir lloc als anys setanta.

14. Aquesta seqüència només pot considerar-se vàlida acceptant les diferències, sobretot de ritme i intensitat, que hi ha entre els diferents nodes del moviment. Així mateix, és important tenir en compte que la unitat del procés no era fàcilment percebuda per les persones que el visqueren: bon exemple d'això és el desconeixement que la major part dels testimonis tenen dels successos anteriors o posteriors al seu pas pel moviment; de manera que, sense mala voluntat, tendeixen a considerar la seua època respectiva com la més dura i rellevant davant de les altres.

La introducció de noves estratègies no implica ni de bon tros que la subcultura de protesta què subsistia a les *xarxes de resistència* familiars i d'amistat dels derrotats a la Guerra Civil fos de per si contraproductent, sinó que era necessària la seua reelaboració i adaptació a la nova situació política. Una volta es va realitzar açò, els seus recursos pogueren ésser aprofitats novament. Els estudiants tragueren un bon partit de les directrius de Radio España Independiente, de l'experiència dels membres de la resistència eixits de les presons o exiliats a França, aprenent tècniques de distracció contra la policia. Uns —*nens de bolquers rojos*¹⁵— les adquiriren a casa seua; i altres, en els seus viatges a l'estranger o en *manuals* que circulaven per les universitats.¹⁶

Així mateix, des del punt de vista històric, tampoc no és possible obviar les contrapartides que tingué aqueix canvi d'estratègies per a l'antifranquisme. D'una banda, el tipus d'estratègia que implicava combatre des de dins l'ordre establert també suposava bona cosa *contemporitzar* amb ell: cal continuar insistint en la importància que va tenir l'ocupació més o menys *legal* dels Sindicats Verticals i del SEU per part dels dissidents, però tampoc no cal oblidar que això es va fer acceptant les regles del joc. D'altra banda, l'antifranquisme es fonamentà en la lluita simbòlica per construir noves identitats culturals (Obrera, estudiantil, veïnal,...): això li donà l'atractiu i l'eficàcia, però també tota la inestabilitat i la feblesa, d'una comunitat imaginada.¹⁷

Sense pretendre traure a la llum conclusions definitives —car la investigació en la qual es basa aquest text està encara en procés i, d'altra banda, l'espai de què disposem és limitat—, s'intentarà ací tractar amb exemples les implicacions que l'àmbit universitari tingué per al desenvolupament de les *estratègies*

Per al cas valencià, a banda d'un seguiment diacrònic del procés en els dos articles de l'autor citats en la nota 11, pot consultar-se el llibre en fascicles B. SANZ i altres, *L'oposició universitària al franquisme. València, 1939-1975*, València, Revista DISE-Universitat de València, 1995-1996; també B. SANZ, *Rojos y demócratas*, València, CCOO-Albatros, 2002.

15. Aquesta expressió ha estat presa de R. EYERMAN, «La praxis cultural de los movimientos sociales», P. IBARRA i B. TEJERINA, *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*, Madrid, Trotta, 1998, 147, nota 7, que la usa per a fer referència a la reproducció biològica de la subcultura esquerrana als EUA en el segle xx.

16. Entrevista a Julio Marín (20-IX-95), Vicent Álvarez (24-X-95) i Ángel Guardia (8-III-95). Els tres foren estudiants i activistes d'esquerra a la dècada dels anys cinquanta, seixanta i setanta, respectivament, i els tres destaquen la importància que va tenir per a la seua formació política les converses amb antics veterans (hòmens i dones) de la Guerra Civil, exiliats o a l'interior. D'altra banda, independentment de la formació que un partit com ara el PCE va donar als seus quadres de l'interior quan prenién contacte amb l'aparat a França, la maduresa del moviment va afavorir l'existència, fins i tot, de manuals de lluita clandestina editats per algun partit, però utilitzats per tots, com per exemple, *Normas de seguridad para todos los estudiantes antifascistas*, s.d.; o també *La Policía Política Social y sus métodos*, s.d., els dos de l'Arxiu privat de Ángel Guardia i Pilar Calvo. Encara que no estan datats, pel seu llenguatge semblen dels anys setanta. Sobre el primer dels documents vegeu M. EIROA SAN FRANCISCO i E. BARRANQUERO TEXEIRA, «Notas sobre la lucha y la defensa: las 'Normas de seguridad para todos los estudiantes antifascistas'», J. J. CARRERAS ARES i M. A. RUIZ CARNICER, *La universidad española bajo el régimen de Franco*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, 587-599.

17. Aquest concepte està tret de B. ANDERSON, *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo*, Madrid, FCE, 1993.

d'oposició. S'utilitza com a referent empíric directe el node del moviment a la Universitat de València, secundari amb relació al *dobles centre* del moviment (Barcelona i Madrid), però també significatiu com a cas d'història local comparada.¹⁸ Com es veurà, en aquest article en particular l'autor ha declinat deliberadament una exposició diacrònica: no perquè considere que els canvis al llarg del procés i al si de cadascuna de les etapes siguen irrellevants —la negació d'aquesta idea dóna sentit i títol al treball—, sinó com a mètode per a esbrinar, més enllà d'explicacions axiomàtiques, què féu de la universitat franquista un lloc on esclatà l'antifranquisme. Per això s'ha organitzat l'exposició en dos epígrafs, que es corresponen amb els dos vessants que hi influïren decisivament: d'una banda, les condicions de protecció que, directament o indirectament, hi oferia; de l'altra, les oportunitats d'organització que proporcionà als dissidents. Ambdós aspectes tingueren un pes i unes plasmacions força diferents al llarg del període, però mai no deixaren d'estar-hi vigents.¹⁹

La cultura com a refugi dels dissidents

AVANTATGES I DESAVANTATGES DE LA UNIVERSITAT PER A L'ANTIFRANQUISME

De la mateixa manera que el franquisme acompanyà des dels seus inicis la repressió física amb unes connotacions simbòliques pròpies de cada àmbit

18. L'existència d'un *dobles centre* fou assenyalada per S. GINER, «Libertad y poder político en la Universidad española: el movimiento democrático bajo el franquismo», P. PRESTON (ed.), *España en crisis: La evolución y decadencia del régimen de Franco*, Madrid, FCE, 1978, 305. La comparació és imprescindible, car els nuclis locals han de relacionar-se amb el conjunt del moviment, com adverteix, per a un altre moviment social, W. H. SEWELL, *Trabajo y revolución en Francia. El lenguaje del movimiento obrero desde el Antiguo Régimen hasta 1848*, Madrid, Taurus, 1992, 25.

19. La importància que a l'article té el mot *cultura* i l'estudi que ací es fa sobre el joc dialèctic establert a la mateixa realitat entorn dels seus significats potser n'exigeixen un aclariment previ. En la tradició occidental *cultura* té dues accepcions: la més comuna i habitual l'equipara a *(in)formació*, de manera que s'estableix una oposició entre aquells que tenen cultura i aquells que no en tenen, normalment segons la seua relació amb el sistema educatiu. La segona accepció de *cultura*, més especialitzada, fou introduïda pels científics socials per donar compte de la *pluralitat de (in)formacions* possibles, segons factors com ara l'espai, el temps, el gènere i la posició social. Llevat del seu ús racista —encara molt estès—, la paraula *ètnia*, d'origen grec, coincideix amb aquesta accepció, donant lloc a l'expressió *etnometodologia* o «conjunt dels comportaments d'una ètnia o cultura». L'adjectivació ha permès diversificar l'aplicació del concepte a àmbits concrets (*cultura política*, *cultura econòmica*). Les derivacions *cultura dominant* (també *establerta*, *legítima* o *consagrada*), *subcultura* (cultura minoritària i més o menys aïllada) i *contracultura* (*subcultura* activada com a alternativa contra una cultura dominant) han augmentat les possibilitats analítiques del concepte. L'estudi de la primera accepció de *cultura* des del punt de vista de la segona ofereix la possibilitat d'analitzar la cultura culta com a una més de les cultures presents en l'espai social; i, per tant, susceptible de negociació, disputa, apropiació i redefinició, com a part del conjunt de lluites polítiques i socials que structuren la societat. Com s'exposa després, l'autor sosté que la formació del moviment estudiantil, més que la de qualsevol altre, té molt a veure amb aquests processos de conflicte cultural. Vegeu, entre altres, P. BERGER i T. LUCKMANN, *La construcción social de la realidad*, Buenos Aires, Amorrortu, 1968; M. SAHLINS, *Cultura y razón práctica. Contra el utilitarismo en la teoría antropológica*, Barcelona, Gedisa, 1997; C. GEERTZ, *La interpretación de las culturas*, Barcelona, Gedisa, 1996; P. BOURDIEU, *El sentido práctico*, Madrid, Taurus, 1991; S.J. TAYLOR i R. BOGDAN, *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*, Barcelona, Paidós, 1987, 16-27.

on aquella fou aplicada, la resposta dels dissidents només es pogué produir a partir de les condicions del seu context quotidià.²⁰ I per a això les universitats del primer franquisme oferien, com qualsevol altre espai social, una situació amb avantatges i amb inconvenients. D'una banda la institució havia estat un objectiu principal per al nou ordre, que es presentava com a restaurador d'una cultura que hauria estat *polititzada* durant el període democràtic. Això suposava depurar el professorat no franquista, i en casos assenyalats, com ara el de la Universitat de València, l'afusellament del rector Peset pel seu compromís republicà. Dos grups de pressió —amb divisions internes— dintre de la coalició triomfant, els catòlics i els falangistes, pugnaven per controlar la institució, però fent pinya sempre que hi fóra necessari i col·laborant en la tasca de fabricar un nou professorat addicte, mitjançant les *oposicions patriòtiques*. Els estudiants vençuts, hagueren de dedicar-se a la immediata supervivència, personal o familiar; i, de vegades, canviaren d'universitat per aconseguir acabar la carrera.²¹

Tanmateix, el context universitari també oferia condicions potencialment favorables per a la dissidència. Podem assenyalar-ne tres fonamentals: una tenia una relació directa amb la institució escolar, mentre que les altres dues constituïen més aviat circumstàncies indirectes, però possiblement més importants encara. Durant molt de temps aqueixes condicions no deixaren d'ésser només potencials i, com a molt, arribaren a manifestar-se com a refugi per a aquells que, no estant d'acord amb allò que hi havia, poca cosa podien fer per a canviar-ho. Però després conservaren importància per a construir i sostenir un moviment que arribaria a funcionar ell mateix com a refugi.

Quant a la primera, es tracta del mateix caràcter formatiu de la universitat i de la seua reivindicació autolegitimadora per part de les noves autoritats. Són aquestes dues qüestions que mereixen ésser discutides per separat. D'una banda, la idea d'una contradicció estructural entre cultura i dictadura fou molt comuna al llarg del període. Des del primer moment els antifranquistes denunciaren la usurpació que el Règim havia fet de la institució acadèmica i la seua negació de les conquestes culturals de la República. Més tard, el moviment estudiantil es viu a si mateix com a resultat lògic i inevitable d'aquesta intolerància mútua. Vista *a posteriori* és aquesta una idea no poc atractiva i versemblant. Però té el problema d'acceptar només una visió dels esdeveniments i oblidar que la durada del franquisme permeté l'existència de situacions força

20. Aquesta frase representaria una obvietat, si no fóra perquè determinats enfocaments sobre els moviments socials, com ara versions extremes de la *teoria de la mobilització de recursos*, han abusat del concepte de «recursos culturals», esqueixant-lo de les condicions socials reals en les quals adquireix el seu significat concret. Vegeu RODRÍGUEZ TEJADA, «Aportaciones de las teorías de la acción social...».

21. Entrevistes a José Luis Santos Lucas, 18-XI-95; i Agustín Ferrer (pseudònim), 1-VII-1999, ambdós aleshores estudiants. Testimoni publicat pel mateix A. FERRER, «Memorias del medio siglo. El exilio interior», *Noticias Sindicales* de CCOO-PV 34 (desembre 1995) i 35 (febrer 1996). Entrevista a Ricardo Muñoz Suay, reproduïda per SANZ i altres, *L'oposició universitària...*, fascicle 1, 16. Entrevista no registrada a José Bonet, juntament amb Muñoz Suay, antic membre de la FUE republicana (25-VI-99).

diferents. Perquè durant gairebé un parell de dècades la universitat, quant a institució realment existent, demostrà una important capacitat de tolerància i adaptació a les condicions polítiques i a la «normalitat» de la *Nueva España*. Fins l'aparició del moviment estudiantil, les mostres de dissidència no foren molt més habituals que en altres contextos socials. És precisament aqueix moviment l'agent polític capaç de modificar les condicions de l'espai universitari, fins al punt d'invertir-hi les relacions de força. En els districtes on pràcticament no hi hagué moviment o senzillament aquest es desenvolupà més tard, l'ordre franquista es mantingué inalterable.²²

D'altra banda, malgrat que importants sectors de la coalició vencedora haguessen exhibit el seu antiintel·lectualisme, aquest coexistia amb una veneració conservadora cap a la cultura tradicional, per part dels catòlics, i amb un discurs que defensava la cultura com a eina revolucionària, per part dels falangistes. Més enllà d'unes diferències que no cal menysprear, la necessitat féu que ambdós grups es posaren d'acord sobre allò que calia excloure'n: la cultura laica crítica d'arrels republicanes. Ara bé, la mateixa ambigüitat que feia possible aquesta apropiació simbòlica de la cultura per part del bàndol vencedor permeté que els llinars que separaven allò que era acceptable d'allò que no ho era foren susceptibles de manipulació i negociació; i, de fet, ho foren molt prompte. Un exemple d'això fou el paper exercit per alguns professors, que refusant allò que consideraven *desordre*, s'havien alineat en un primer moment amb el bàndol franquista, per a experimentar després, quan el conflicte havia quedat —si més no per a ells— resolt, una evolució cap a posicions més moderades, encara que sense trencar amb el Règim. En realitat, també podem considerar que no sempre es tractà d'un canvi individual, sinó d'una nova situació relativa dintre d'un conjunt d'opcions polítiques que havia estat radicalment reduït per la victòria franquista, fins al punt de convertir personalitats clarament dretanes abans de la guerra, en referents esperançadors per a uns estudiants amb inquietuds que no tenien cap altre lloc on mirar. Així, a València, Francisco Sánchez Castañer promogué des del curs 1942-1943 diverses activitats culturals

22. Una universitat propera a València, com ara la de Múrcia, és un exemple d'açò últim. Vegeu S. GARCÍA MARTÍNEZ i V. L. SALAVERT FABIANI, «L'ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, Catedràtic de Múrcia», *Afers* 3, 198, nota 169. L'absència d'una contradicció essencial i necessària entre universitat i dictadura pot contrastar-se amb casos comparables, com ara els règims feixistes i feixistitzats europeus, en els quals també trobem extensos períodes de «normalitat». Vegeu, per exemple, el cas italià, A. VITTORIA, «L'università italiana durante il regime fascista: controllo governativo e attività antifascista», CARRERAS ARES i RUIZ CARNICER, *La universidad española...*, 29-61; i el cas portugués, L. REIS TORGAL, *A Universidade e o Estado Novo. O caso de Coimbra, 1926-1961*, Coimbra, Minerva, 1999. D'altra banda, la qüestió del paper estructural de la universitat i del sistema educatiu en general és molt més complexa i transcendeix els aspectes purament polítics. De fet, la tesi clàssica en sociologia és el paper sinèrgic de les institucions acadèmiques en el manteniment de l'ordre social: P. BOURDIEU, *Los estudiantes y la cultura (Les Héritiers)*, Buenos Aires, Labor, 1964; i P. BOURDIEU i J. C. PASSERON, *La reproducción. Elementos para una teoría del sistema de enseñanza*, Barcelona, Laia, 1970. Més enllà d'aquest interessant debat teòric, ací s'ha optat per analitzar la qüestió sense idees preconcebudes.

a la seua *Càtedra de Lengua y Literatura Españolas*, com ara conferències, cursos, publicacions i representacions teatrals, entre les quals destaca l'*Aula Mediterráneo* i la revista del mateix nom. El contingut d'aquestes iniciatives no va més enllà d'un interès pel teatre i la literatura contemporanis i, no cal dir-ho, tenien el beneplàcit de les autoritats acadèmiques. No obstant això, la càtedra constituïa un espai d'acció alternatiu obert a *tots* en un moment en què el SEU hi buscava un monopoli absolut.²³

Més endavant, també els franquistes utilitzaren aqueixa idea de la incompatibilitat entre cultura i dictadura com a recurs de legitimitació, especialment a partir del moment en què el context internacional aconsellà substituir la imatge totalitària del Règim per una altra més acceptable en el nou ordre nord-americà. Tant el projecte oberturista de Ruiz Giménez en els anys cinquanta, com les pretensions tecnocràtiques dels ministres de l'Opus en els anys seixanta —que desembocaren en la Ley General de Educación (LGE) de 1970—, pretenien oferir una coartada il·lustrada a una dictadura que l'acceptà com a instrument conjuntural —la violència fou sempre l'argument definitiu— i tan sols mentre no suposà concessions importants.²⁴

ESCLETXES EN L'ORDRE ESTABLERT

Les altres dues condicions circumstancials que afavorien la universitat com a àmbit propici per a la dissidència són una de tipus polític i l'altra de tipus social. La primera té relació precisament amb aquesta pugna que, ja des del primer moment, esclatà silenciosament entre catòlics i falangistes pel control de l'ensenyament i, en particular, de la universitat. Ambdós sectors pretenen dominar les instàncies de formació de les promocions de futurs dirigents del Nou Estat, com a manera d'obtenir una hegemonia a llarg termini en el règim franquista. En aquesta disputa, l'Església, aliada amb les tendències immobiliàries

23. J. L. SIRERA, «El Teatre Universitari a la immediata postguerra», Diversos autors, *60 anys de teatre universitari*, València, Universitat de València, 1993, 23-33; S. CORTÉS CARRERES, *València sota el règim franquista (1939-1951)*, València-Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Abadia de Montserrat, 1995, 254-255. Cal assenyalar que no tots els testimonis tenen una visió idíl·lica de la dedicació del professor Sánchez Castañer, almenys durant els anys seixanta. Entrevista a Flora Tristán (pseudònim, 5-XII-01), estudiant aleshores. Més enllà dels components subjectius, versions alternatives com ara aquesta han de servir per a prevenir-nos contra temptacions hagiogràfiques que ens portarien fàcilment al maniqueisme.

24. El Règim malbaratà les nombroses oportunitats de neutralització del descontent estudiantil així que aquestes pogueren implicar un relaxament dels controls polítics. Els esforços dels dirigents del SEU per atraure's els descontents cap a posicions reformistes —amb no poc èxit, com ara en 1956 i 1965— foren sistemàticament rebutjats des del poder. Vegeu M. A. RUIZ CARNICER, *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1965. La socialització política de la juventud universitària en el franquismo*, Madrid, Siglo XXI, 1996, 305 i 379-384. Ja desaparegut el SEU, l'immobilisme del Règim determinà, fins i tot, l'allunyament de la major part dels estudiants que havien estat disposats a participar en les Asociaciones Profesionales de Estudiantes (APE) amb què el franquisme pretenia substituir el sindicat oficial. RODRÍGUEZ TEJADA, «Els estudiants valencians...», 179.

de l'estament docent, fou la més beneficiada, per a frustració dels seus competidors, als quals no els serviria de res el seu esforç durant la Segona Guerra Mundial en la División Azul —teòric instrument de prestigi, que terminà com a vàlvula d'escapament, si no com a tomba per a la flor i nata del SEU. Açò estava a l'ànim del cap local del SEU de València en desembre de 1942:

«[...] es menos difícil acometer a un enemigo numeroso y bien pertrechado en los campos de batalla, que combatir a un enemigo atrincherado en el parapeto de la falsa amistad, que socava nuestra titánica labor de construir una España en la que está todo por hacer. [...]

Pero, camaradas, demoler es también una parte del construir, la primera parte sin duda, y nosotros al llegar a la Universidad procedentes de la Guerra; al abrirnos de nuevo a la vida política, nos encontramos ante una Universidad que no nos gusta, no solamente porque la queremos como cosa propia, sino también, y esto es lo más importante, porque no está en consonancia con nuestros ideales. [...]

Queremos tener en nuestras filas a todos, absolutamente a todos los estudiantes, y no toleraremos que ninguna organización, sean cuales fueren los pretextos tras los cuales se escude, se inmiscuya en una labor de formación político profesional de los estudiantes que nos corresponde exclusivamente a nosotros, porque por católicos, falangistas y profesionales, sintetizamos en nuestro pensamiento los anhelos tradicionales de la Universidad Española, y calumniamos villanamente quien con más o menos hipocresía propale lo contrario [...].»²⁵

Com a compensació a la universitat, els falangistes exigiren per al SEU un lloc destacat en la vida universitària, obtenint el monopoli del control sobre els estudiants, primer com a minoria líder, després com a mitjà d'enquadrament universal, amb l'afiliació obligatòria, establerta per la Ley de Ordenación Universitaria de 1943, i que, de fet, porta a la seua burocratització com a instància proveïdora de serveis per als estudiants. En la dècada dels cinquanta incrementà deliberadament el seu paper assistencial, com a mitjà de mantenir la seua posició dins del règim franquista, tot coincidint amb l'estratègia liberalitzadora desenvolupada per Joaquín Ruíz Jiménez des del Ministerio de Educación. Aquest reformà les eleccions a delegats de curs, introduint el vot secret, la igualtat entre els sexes i llevant el beneplàcit previ del SEU al candidat més votat, per a donar una major impressió de participació a uns estudiants que ja manifestaven alguns símptomes d'inquietud en els grans districtes de Madrid i Barcelona. El SEU va intentar potenciar una imatge pròpia de protector dels estudiants, potenciant privilegis com ara la milícia universitària —despullada

25. «Discurso leído por el Jefe de Distrito Universitario del SEU, Camarada Rafael Cerezo Enríquez, en la solemne apertura del Curso Académico 1942-1943», *Estudio y Acción (Boletín del Sindicato Español Universitario de Valencia)*, desembre de 1942, Arxiu de la Fundació Pablo Iglesias, P 3445-60-4-4/5.

del contingut polític—, i de serveis com els col·legis majors, els menjadors, les borses de llibres i de treball i les ajudes a l'estudi. El 1953 el Congreso Nacional de Estudiantes —clausurat pel mateix Franco— va crear l'assegurança escolar i l'*Estatuto de derechos y deberes del estudiante*.²⁶ Amb el mateix propòsit d'augmentar el seu prestigi s'impulsaren activitats culturals plagiades més o menys directament del model desenvolupat per la FUE republicana, com els grups de Teatro Español Universitario (TEU), l'orfeó universitari, els viatges a l'estranger, el Cine-Club, i revistes com ara *Claustro* a València.²⁷

Tot i que ja des de mitjan la dècada anterior el TEU havia anat perdent els continguts propagandistes, fou ara quan adquirí autonomia i es relaxaren els controls de la censura. Aquest procés, que el Sindicat volgué interpretar com la posada en pràctica dels seus projectes per a una necessària formació completa i sense prejudicis de la futura elit, també podem veure-ho com a una acomodació per la seua banda al renaixement de les inquietuds culturals entre una part de la joventut universitària, que molt prompte desbordaria els caus establerts. Mentre el TEU oficial s'esllanguia, a començament dels cinquanta s'organitzaren a València grups de teatre a l'empara de diverses institucions, com ara l'Instituto Iberoamericano, Acción Católica i, posteriorment, la institució regionalista Lo Rat Penat. Un grup de estudiants del TEU fundaren el 1951 el Teatro Universitario De Ensayo (TUDE), que avançà decididament cap a la renovació, encara que aquesta pogués estar llastrada pel retard cultural respecte a l'exterior.²⁸ No obstant això, fou amb l'obertura del Club Universitario a començaments de 1954 quan es va resoldre la pugna entre el SEU i els estudiants actors. El club es va convertir en la seu d'un grup de teatre, el Teatre Club, que acceptava la denominació oficial, però obtenia per escrit garanties d'una total autonomia, fins i tot des del punt de vista formal: «*El Teatro Club no tendrá ninguna relación con el TEU ni con el SEU, como no sea a través de sus miembros, por lo que tanto la junta como los intérpretes podrán ser o no universitarios*».

26. Vegeu RUIZ CARNICER, *El sindicato...*, 245 i ss. D'altra banda, el SEU va continuar cultivant la seua imatge militar i militant; i va retenir durant molts anys el control de l'espai públic mitjançant actes d'autoafirmació: misses i homenatges a «los caídos» en la División Azul, així com manifestacions d'adhesió al Règim i d'intimidació davant la més menuda expressió de dissentiment, protagonitzades pels «madises» de la «Primera Línea». Entrevistes a Julio Marín (20-IX-95 i 5-V-99), llavors universitari comunista.

27. L'obertura del SEU comportada per l'assistencialisme, amb un relaxament en els filtres polítics, afavorí estratègies d'infiltració en les seues estructures, com ara la protagonitzada per l'estudiant comunista Julio Marín, que va arribar a responsable dels viatges a l'exterior, lloc que aprofità per a introduir propaganda des de França. Entrevistes a Julio Marín, esmentades adés. Tanmateix, sembla que l'atreviment dels dissidents, unit a la confusió dels vencedors, oferiren exemples d'infiltració fins i tot anteriors. Segons José Bonet, un testimoni ja citat, un membre de la FUE valenciana, Fernando Ferraz, havia aconseguit infiltrar-se en el SEU de Saragossa ja en la immediata postguerra.

28. El TEU no podia quedar-se arere i va representar obres com ara *Bodas de Sangre* de Federico García Lorca el 1952, autor que havia simbolitzat la innovació del teatre republicà i que era ignorat oficialment. SERRERA, «El Teatro Universitario...», 30.

*«Pactamos con el SEU. Podíamos hacer lo que nos diera la gana, llamar a los actores necesarios, fuesen o no estudiantes, siempre que cuando el TEU de Valencia saliese al exterior lo hiciese con ese nombre».*²⁹

El conformisme del SEU davant d'aquesta situació tenia matisos, però haguera estat impensable en moments anteriors: la direcció del grup fou confiada pel cap de districte, Miguel Chofré, a Antonio García Ferrando i a Vicent Ventura, que, encara dintre de Falange, començava a adoptar posicions crítiques.³⁰ Si bé proposada pels mateixos estudiants, una de les primeres lectures fou *Escuadra hacia la muerte* d'Alfonso Sastre, prohibida per la censura i amb un autor conegut pel seu allunyament del Règim, al qual llavors considerava traïdor als ideals de canvi social propugnats pel falangisme històric.³¹ Aquesta i altres obres representades i llegides en el local constituïren un revulsiu per als intel·lectuals dintre del pobre panorama cultural de la ciutat. A poc a poc el Club Universitario arribà a ésser un espai de socialització alternativa, una *terra de ningú* en un espai públic amb uns únics propietaris, on determinades opinions podien ésser expressades, si no obertament, sí amb circumloquis.³² Juntament amb altres grups de teatre, cineclubs, conferències, exposicions i tertúlies que s'organitzaren als col·legis majors, així com el mateix Servicio Universitario de Trabajo (SUT), el Club Universitario actuà com una *illa de permissivitat*³³ en la qual les persones interessades pogueren accedir a experiències culturals insòlites en la seua formació acadèmica i, tot i que no estigueren actualitzades, o que mancaren encara d'una intencionalitat política expressa, adquirien per contrast amb la realitat immediata un potencial crític, per més que aquest només es manifestara de moment en un descontent difús. Igualment, l'arribada d'un grup de professors *liberals* a les facultats de Filosofia i de Dret, demostrava que un altre estil de docència era possible; i va donar suport a noves iniciatives

29. Article 12 de l'*Acta-Reglamento del Teatro Club* i testimoni de Federico Martí, membre del Teatre Club, citats per G. ALCALDE ESTEBANEZ i altres, «José María Morera», *Diversos autores*, 60 anys..., 36.

30. Entrevista a José Bailo, aleshores sacerdot castrense a València (29-IV-02).

31. S. MANGINI, *Rojos y rebeldes. La cultura de la disidencia durante el franquismo*, Barcelona, Anthropos, 1987, 75.

32. Açò va arribar fins al punt de propiciar tímides temptatives de discussió entre estudiants esquerrans i falangistes «crítics» —això sí, fora del club—, amb la constatació que les posicions respectives hi eren totalment incompatibles. Entrevista a Vicente García Cervera (29-IX-95), llavors membre de l'ASU. L'atracció del club es demostra per la presència d'escriptors i artistes com ara Joan Fuster, Juan Gil Albert, Andreu Alfaro, Vicent Andrés Estellés o Joan Genovés, tots situats en una dissidència més o menys expressa. Allí organitzaren tertúlies i debats que augmentaren encara més l'atractiu potencial per a estudiants destacats aleshores, com ara Manuel Broseta o Francisco Tomás y Valiente.

33. El concepte és de J. A. RUIZ CARNICER, «El Sindicato Español Universitario (SEU) y el surgimiento de la oposición estudiantil al régimen», TUSELL i altres, *La oposición al régimen...*, tom II, 223-236. Els testimonis confirmen aquesta impressió: Entrevista a Vicente García Cervera, ja citada. Entrevista conjunta no registrada amb María Alonso i Agustí Flors (15-VI-99), estudiants als anys cinquanta. Vegeu també l'experiència en el SUT de J. V. MARQUÉS, *Tots els colors del roig*, València, Tres i Quatre, 1997, 38 i ss.

culturals com ara l'organització del I Curso de Lengua y Cultura Valencianas, dirigit per Manuel Sanchis Guarner i autoritzat per ordre ministerial en octubre de 1954, i que va suposar el retorn a la Universitat de la cultura autòctona per primera vegada des de la Guerra Civil.³⁴

El SEU assumia de vegades reivindicacions estudiantils concretes, si no en aspectes substancials, sí en qüestions superficials amb una tradició consolidada en les reivindicacions dels universitaris, com ara l'avanç de les vacances i la gestió dels exàmens, fet que li permetia exhibir el seu teòric suport entre els estudiants davant de les autoritats acadèmiques, al mateix temps que garantia el control sobre qualsevol signe d'alteració de l'ordre. Així, una informant del Partido Comunista (PCE) esmenta una vaga a Medicina —estesa després a Magisteri— en març de 1952 que demanava l'augment dels dies de festa per les falles i recordant una promesa incomplida sobre exàmens trimestrals, encapçalada per dos delegats del SEU.³⁵ Pot semblar una anècdota, però quan els dirigents del SEU es deixaren desplaçar de la direcció d'aquestes iniciatives, donaren als dissidents una base per a començar l'atracció dels estudiants.³⁶

Difícilment podia considerar-se llavors que aqueixes petites esclatxes dintre del monolitisme exhibit pel Règim a la universitat suposaren condicions per a dissentir; i, de fet, la major part dels casos en què foren aprofitades podrien ésser considerats com a exemples, més que de dissentiment, de *col·laboracionisme*.

34. El curs fou propiciat pel ja esmentat Sánchez Castañer. Entre els professors que hi arribaren destaquem la Facultat de Filosofia: Miquel Tarradell, Emili Giralt, Miquel Dolç, Joan Reglà —els quatre identificats amb la cultura catalana—, José María Jover, Carlos París, Manuel Garrido i José Luis Pinillos; i la de Dret: Ramón Trias Fargas, Antonio Miaja i Francisco Murillo. És també interessant assenyalar que el manteniment del curs de valencià va contribuir a normalitzar la docència oficiosa que intel·lectuals crítics com ara Joan Fuster ja estaven impartint en el Club Universitario i en el mateix claustre de la universitat entre alguns estudiants. Vegeu F. PÉREZ MORAGÓN i altres, *Exposició M. Sanchis Guarner. Imatges i llibres*, València, Ajuntament de València, 1982; J. BALLESTER, *Temps de quarantena*, València, Eliseu Climent, 1992, 99; *Memoria del curso 1955-1956*, Universitat de València.

35. La testimoni afirma que els dos delegats havien estat elegits pels seus companys i que no eren falangistes. No seria impossible que el SEU tolerara l'elecció de delegats «apolítics» (però no necessàriament *crítics!*) com a part de la seua política d'atracció de nous valors. D'altra banda, tampoc no seria inconcebible que foren els mateixos falangistes els que dirigiren la protesta i que la informant exagere la desafecció dins del SEU en un moment crític per als partits antifranquistes. Irene Conesa, «Informe de la situació general de València», març 1952, APCE, Microfilms Levante, J 722-723, citat per J. A. GÓMEZ RODA, «Actitudes y percepciones de la posguerra en Valencia. Informes de Falange, policiales, diplomáticos y del Partido Comunista», SAZ i GÓMEZ RODA, *El franquismo en Valencia...*, 113-114; també citat per A. CAZORLA SÁNCHEZ, *Las políticas de la victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)*, Madrid, Marcial Pons, 2000, 241, amb una altra referència (APCE, Nacionalidades y Regiones, 77-2/2). Sobre la llarga tradició d'aquest tipus de protestes *escolars* a València, vegeu D. COMAS CARABALLO, «Los escolares valencianos del primer cuarto del siglo xx», *Saitabi* 49, 1999, 89.

36. És interessant recordar que durant els anys quaranta, llevat de les accions desenvolupades pels membres de la breument reorganitzada FUE, les altres mostres de dissentiment actiu per part d'estudiants provingueren dels grups de la coalició vencedora, com ara els carlistes. Un jove i carlista Joan Fuster fent pintades sobre els furs als anys quaranta ens desvetlla les contradiccions de les trajectòries personals sota la Dictadura. A. FURIÓ, *Album Fuster*, València, Alfons el Magnànim, 1994, 52-53.

Però, fins que els moviments d'oposició foren capaços de crear els seus propis espais de llibertat a partir de mitjan anys seixanta, aquestes situacions ambigües jugaren un important paper, precisament per l'absència d'altres possibilitats en l'Espanya franquista.³⁷

LA RELATIVA PROTECCIÓ DE L'ESTATUS SOCIAL

L'última de les condicions que *potencialment* podien afavorir la dissidència té relació amb l'origen social dels universitaris. L'accés als estudis superiors havia estat marcat tradicionalment per un llinar social i, de fet, la incorporació de la petita burgesia, com a part del conjunt de canvis socials desenvolupats en el primer terç del segle xx, fou interrompuda, i retardada durant molts anys, per la Guerra Civil i el seu resultat.³⁸ Els fills dels vençuts es trobaren, en general, en una situació pitjor que els fills dels vencedors en una universitat elitista, partidista i confessional. Tanmateix, estaven relativament en millors condicions per a dissentir que els antifranquistes d'altres contextos socials. I no es tracta només d'una major disponibilitat de temps, de diners, d'oportunitats de treball —les classes particulars van sostenir molts dissidents, antics i nous, al llarg de tot el període. Molts fills de republicans volgueren mantenir-se al marge de l'acció política no sols per por, sinó també per la pressió que la necessitat exercia sobre ells i les seues famílies. La universitat va oferir durant un temps la mínima protecció legal del fur universitari, respectat formalment més als districtes secundaris que a Madrid o a Barcelona, i buidat de contingut quan es considerà oportú.³⁹ Però sobretot proporcionava la protecció *simbòlica* que suposava la identificació *a priori* entre els estudis superiors i un estatus de respectabilitat davant de la policia. Aquesta protecció simbòlica mostrà la seua efectivitat només quan la repressió es féu més selectiva. Però en un districte secundari, com ara València, va protegir durant anys la majoria d'un maltractament sistemàtic, com el que van rebre des del primer moment els membres del moviment obrer. Fou precisament quan els estudiants s'uniren a les protestes obreres —amb el fet destacat a València de la seua participació el 1967 en la primera manifestació del Primer de Maig des de la Guerra Civil— quan aquesta diferència de tractament començà significativament a reduir-se.⁴⁰

37. Açò ja fou advertit per GINER, «Libertad y poder político...», 316. L'esforç per restituir la complexitat de les situacions quotidianes sota les dictadures ha estat una de les línies d'investigació més fructíferes en els últims anys. Vegeu A. LÜTKJE, «De los héroes de la resistencia a los coautores. *Alltagsgeschichte* en Alemania», L. CASTELLS, «Historia de la vida cotidiana», *Ayer* 19, 1995, 49-69.

38. Sobre la frustració del canvi social pel franquisme, S. JULIA, «Orígenes sociales de la democracia en España», M. REDERO (ed.), «La transición a la democracia en España», *Ayer* 15, 1994, 165-188.

39. FORMENTOR, «Universidad: crónica...», 197.

40. RODRÍGUEZ TEJADA, «Els estudiants valencians...», 78. La relació entre duresa policial contra els estudiants i la convergència d'aquests amb els obrers pot també veure's en el cas català, però amb un avanç cronològic de dos anys. J. M. COLOMER, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, vol. 1, 198-200.

Amb tot, en el moment de la veritat, la diferència universitària funcionà tan sols fins a cert grau de politització i més aviat per als que realment pertanyien a famílies *d'ordre*, en una escala en la qual el tracte brutal era inversament proporcional a la posició de classe i directament proporcional als antecedents esquerrans familiars. Així, l'any 1959, com a conseqüència d'una àmplia *caiguda* per la Jornada de Reconciliació Nacional, el membre més destacat d'un menut grup comunista que s'havia constituït a la Universitat de València el 1957, Julio Marín, fou torturat amb descàrregues elèctriques per la policia. Aquest mètode, molt utilitzat a València per la policia política, estava reservat habitualment als militants obrers. En aquest cas fou aplicat a un estudiant de família comunista i que, a més, insospitadament s'havia infiltrat en el SEU. D'altra banda, foren detinguts al mateix temps i per una activitat política semblant, els integrants d'un altre grup, desconegut amb l'anterior, l'Agrupación Socialista Universitaria (ASU). El seu caràcter universitari i la pertinença, segons el sumari, a «*dignísimas familias*», afavorí que foren millor tractats i condemnats a penes més curtes que els comunistes.⁴¹

L'odi als comunistes s'imposava sobre qualsevol altra consideració i encara un grup d'estudiants detinguts en abril de 1971 —durant l'Estat d'excepció promulgat el desembre de 1970 que suspengué l'article 18 del *Fuero de los españoles* relatiu a l'*habeas corpus*— en una *caiguda* que gairebé desarticulà el grup estudiantil comunista, foren torturats, si no amb electricitat, sí amb algunes de les *tècniques* d'interrogatori que patien normalment els detinguts per la policia franquista: «*la rueda*» —diversos torturadors colpejant en cercle una mateixa persona sense descans—; «*el pato*» —obligaven el detingut a moure's pel terra a la gatzoneta amb les mans emmanillades per davall dels genolls mentre era colpejat; aquesta tècnica buscava la col·laboració de la víctima per la capacitat de desmoralització que açò tenia—; «*el agua*» —immersió del cap en una pica plena d'aigua fins al límit; en alguns casos l'aigua era substituïda per excrements—; les amenaces de mort contra ells —amb una arma de foc, carregada i muntada, a la templa— i contra les seues famílies, així com de violació contra les seues parelles. D'altra banda, les peticions del fiscal, afermades amb proves falsificades, foren desproporcionades, sol·licitant per un delictes de «*propaganda ilegal*» i un altre de «*asociación ilícita*» un total de 119 anys de presó a repartir entre quinze persones.⁴²

41. Entrevista a Julio Marín, ja citat. *Sentencia en Consejo de Guerra de la Causa n° 740/59* i documentació relacionada, consultada per cortesia del testimoni. Entrevista a Vicente García Cervera (29-IX-95) aleshores membre de l'ASU. També P. LIZCANO, *La generación del 56. La universidad contra Franco*, Barcelona, Grijalbo, 1981. Potser puga servir com a element afegit per a estimar la diferència de tracte el fet que alguns dels membres de l'ASU s'atreviren a continuar després políticament actius. No fou aquest el cas dels comunistes.

42. Com a eina auxiliar la policia política recorria a un paleta que li deien *Pepe el Boxeador*, que «ablania» els detinguts per una mòdica suma. Entrevistes als següents detinguts en aquella «caiguda»: José Luis Monzón (28-XI-94 i 20-III-95), Juan José López Hernando (23-I-95 i 25-I-95), Ángel Guardia Cortés (8-III-1995), Manuel Tello (21-III-95), Luis de Felipe (23-III-95), Pedro Carrascosa (27-III-95) i Vicente Vergara (11-IV-95). RODRÍGUEZ TEJADA, «Els estudiants valencians...», 188-189.

Un altre element de protecció relativa que podem atribuir a la posició social fou el paper paradoxal jugat durant un temps pel masculisme —que habitualment feia patir a les dones les pitjors conseqüències de la repressió— en el tracte a les universitàries activistes, normalment no registrades per la policia en els controls al carrer, i sotmeses de vegades a un tracte més respectuós a la comissaria i als tribunals. Una estudiant detinguda en un primer moment en 1971 fou alliberada per estar embarassada; i una altra, única amb antecedents per propaganda il·legal entre els processats, fou absolta amb la resta de companys perquè, tal i com es presentaren les proves, el tribunal no volgué assumir l'absolució d'un grup d'hòmens i la condemna a soles d'una dona. No obstant això, la radicalització política i repressiva aviat suprimiren aquestes deferències.

De fet, adscripció política i posició social s'articulaven de manera molt complexa: perquè per a la idiosincràsia de la policia franquista, encara pitjor que un obrer roig, o un jove esquerrà de bona família —dues situacions molt diferents, però explicables per l'engany comunista dels ignorants i dels inconscients—, era trobar-se davant de la militància de fills d'antics esquerrans que havien sobreviscut i, fins i tot, prosperat sota el Règim. No es tractava només del rebuig envers la reproducció biològica i ideològica de llurs enemics, sinó del sentiment d'injustícia sota el qual es disfressava la conjunció dels odis polítics i de classe en la «*Nueva España*». Un exemple d'açò és el cas d'un dels detinguts el 1971, fill d'un antic militant anarquista que havia arribat a gerent d'una important empresa agroindustrial valenciana: fou rebut en comissaria com a «*el hijo de*» al qual feia temps que tenien ganes d'atrapar i posar al lloc que li corresponia.

Fins i tot més important que la protecció davant dels maltractaments de la policia eren les oportunitats de defensa quan arribava el moment del judici. Era en aquest moment quan es mostrava la diferent situació en què es trobaven els fills de les diverses classes socials davant de l'acció repressiva de l'Estat. Les famílies dels estudiants que tenien *influències* hi recorrien per a intercedir pels seus. Els contactes podien proporcionar lletrats de prestigi, mentre que la majoria només tenien accés a advocats laboralistes. De fet, aquests últims tenien molt sovint més experiència en la defensa d'activistes demòcrates que qualsevol altre advocat, perquè no tots acceptaven normalment aquest tipus de casos. Però quan es jutjava un delictes polític en els tribunals franquistes no es prenia en consideració tant el que hi havia passat —d'altra banda, sistemàticament manipulat per la policia—, com el seu significat polític segons la interpretació del Règim; i aquesta interpretació canviava quan canviaven els autors —ja hem vist la diferència de gènere— i la seua imatge, començant pels seus representants legals. A més, hi havia altres maneres de defensa, com l'accés a personalitats destacades que, d'una manera més o menys directa, poguessen *presentar* favorablement el comportament familiar i personal davant dels tribunals. Però no ja l'audiència obtinguda, sinó —com succeeix avui amb els immigrants sense papers— fins i tot l'atreviment de dirigir-se directament

a les autoritats no estava a l'abast de tots; açò no garantia res, llevat de l'esperança de tenir més a guanyar que a perdre.⁴³

Així, els estudiants detinguts a València en la caiguda de 1971 no tingueren els mateixos advocats, encara que en aquest aspecte fou més important la posició familiar que els antecedents polítics més antics. Mentre que la majoria fou defensada en bloc pels advocats laboralistes valencians Vicente García Esteve i Manuel del Hierro, altres obtingueren un tracte diferent. Així un d'ells va aconseguir mitjançant els contactes del pare la defensa de Leopoldo Torres, que aleshores pertanyia al despatx de l'exministre Joaquín Ruiz Jiménez. També demanà la intercessió de dos antics condeixebles, en aqueix moment membres del Govern: José Luis Villar Palasí, ministre d'Educació —que el va rebre i posteriorment, ja fora del càrrec, va escriure una carta a favor del jove acusat— i Vicente Mortes Alfonso, ministre de l'Habitatge. D'altra banda, aquest pare i un altre escriviren al ministre de Justícia, Antonio María de Oriol y Urquijo, discutint unes declaracions seues al periòdic *ABC* on negava l'existència de tortures a Espanya. El ministre els va contestar personalment. També es dirigiren al degà del Col·legi d'Advocats de València i al jutge instructor en el TOP.⁴⁴

La cultura com a eina de protesta

DE LES INQUIETUDS INTEL·LECTUALS A LES OPINIONS POLÍTQUES

Així com molt sovint la militància obrera s'ha explicat linealment a partir de la posició social, l'activisme polític dels estudiants ha trobat diferents

43. No era aquesta la predisposició d'aquells que, foren o no dissidents del Règim, no tenien, ni les eines culturals, ni les oportunitats socials, per a intervenir a favor dels seus fills, com ara els cas de les famílies obreres. Açò no privava als membres de la classe baixa d'eines pròpies per a moure's per situacions compromeses, però normalment eren de tipus informal. Aquest *saber fer* aplicat a la protecció contra la repressió era una necessitat de supervivència dels humils, i més si eren militants d'esquerra; i àdhuc era utilitzat quan els seus fills estudiaven a la universitat —fet extraordinari durant gairebé tot el període franquista— i es ficaven en problemes: un altre detingut en la caiguda de 1971, membre d'una família obrera comunista molt coneguda per a la policia, també fou rebut com a «el hijo de», però les protestes de la mare davant d'uns policies amb els quals estava acostumada a tractar van aconseguir-li un contacte telefònic amb el jove, malgrat el teòric aïllament al qual estava sotmés. Testimoni no registrat d'ISC (3-IX-1999).

44. *Sumario n° 593/71* del Tribunal d'Ordre Públic (TOP), consultat en dues còpies, una per cortesia d'Àngel Guardia i Pilar Calvo; i l'altra per cortesia de Juan José López Hernando. Còpia de les cartes de Juan López Sánchez a Leopoldo Torres Boursault (26-V-71, 7-VII-71) i respostes d'aquest (26-V-71, 2-VII-71, 14-XII-72). Carta de Juan López Sánchez a José Luis Villar Palasí (18-V-71), en la qual l'autor afegeix de la seua mà «no entregada porque me recibió». Còpia de les cartes de Juan López Sánchez a Vicente Mortes Alfonso (18-V-71 i 9-VII-71). Carta i certificació de José Luis Villar Palasí per a Juan José López Hernando (11-V-75). Còpia de la carta de Juan López Sánchez a Antonio María de Oriol, ministre de Justícia (9-VII-71). Resposta d'aquest (23-VII-71). Còpia de la carta de Juan López Sánchez a Vicente Pons, aleshores degà del Col·legi d'Advocats de València (s.d.). Text del telegrama de Juan López Sánchez a Jaime Mariscal de Gante, Magistrado-Juez Orden Público (s.d.). Tots aquests documents personals foren cedits per Juan José López Hernando. Llevat de referències indirectes, només podem suposar l'existència de contactes telefònics i personals, molt sovint més efectius en situacions en què s'intenta mobilitzar tot el capital social disponible.

interpretacions, que més aviat caldria dir *justificacions*: des dels intents, ja fet aleshores pels activistes mateixos, de comprendre llur posició com a un particular enfrontament de classe; fins a aquells que l'han reduït a una versió —exacerbada potser per la «modernització»— d'un natural conflicte generacional. No obstant això, sembla que és en el mateix caràcter intel·lectual dels universitaris on cal buscar les motivacions per a la seua particular entrada en política, en especial quan aquesta es va produir donant un nou sentit a la paraula i en un context hostil, com va ésser el de la dictadura franquista. Evidentment no es tracta que l'adquisició de la cultura *culta* siga per si mateixa capaç de generar una capacitat crítica, encara que fos aquesta l'esperança il·lustrada del moviment: açò seria tan simplista i fals com les explicacions sobre l'obrerisme. Sinó que podem establir, àdhuc a partir de la mateixa percepció de l'experiència viscuda dels activistes, una relació entre inquietuds intel·lectuals i inquietuds polítiques. És clar que altres, sobretot fins als anys seixanta, dirigiren aqueixes preocupacions cap a un altre sentit: per exemple, integrant-se dins de l'estructura del Règim (podríem recordar el cas d'un polític franquista com ara Manuel Fraga, que va iniciar la seua trajectòria en el SEU, i del qual sempre es destacà la capacitat intel·lectual). Però també és cert que, aquells que acabaren dissentint, començaren sovint plantejant-se dubtes personals, religiosos, morals, ètics; i que es tornaren cap a una cultura normalment menyspreada o prohibida que representava tot allò que no hi havia a l'Espanya de Franco.

Ja des del primer moment els intel·lectuals de la resistència, com ara els de la Unión de Intelectuales Libres (UIL), o els membres de la reconstituïda FUE dels anys quaranta, van utilitzar la cultura consagrada i la seua defensa com a símbol de la legitimitat de la lluita que portaven a terme, davant dels intents d'apropiar-se'n que féu la Dictadura. Com succeeix en altres casos d'autopresentació simbòlica, aquest ús no només estava dirigit cap a una potencial audiència externa, sinó que també es tractava d'enfortir-se anímicament ells mateixos, retenint el sentit d'unes vides derrotades.⁴⁵ Més endavant, la constitució a València dels primers grups d'estudiants dissidents a finals dels anys cinquanta tingué molt a veure amb qüestions culturals, tant pel que fa a la cultura en sentit etnològic, com pel que fa a la cultura en sentit convencional. D'una banda, les relacions prèviament establertes en les xarxes d'amistat pròpies de la subcultura de resistència (contactes familiars, estudis en les *acadèmies* d'ensenyament de professors sancionats,...) tingueren molta importància, principalment en el cas dels fills dels perdedors de la guerra i, entre ells, dels comunistes. El primer grup comunista, constituït el 1957, estava format per fills de famílies que es coneixien entre si, que havien compartit una experiència

45. Sobre l'estratègia de la UIL, MANGINI, *Rojos y rebeldes...*, 19. Sobre la segona FUE a València, vegeu nota 9. Una prova de la importància del vessant autoreferencial de la identificació intel·lectual d'aquest tipus d'antifranquistes és l'existència de publicacions legals de caràcter literari, fetes per dissidents apartats de la lluita política i que n'eren distribuïdes entre ells mateixos per subscripció postal, com ara *El sobre literario*, que es va editar a inicis de la dècada dels anys cinquanta i del qual hem pogut consultar exemplars per cortesia d'Enrique Nàcher.

semblant de militància i repressió, i que havien enviat els seus fills a acadèmies privades dirigides per persones de confiança. L'ASU havia estat implantada des de Madrid el 1958 mitjançant relacions d'amistat personal, construïdes sobre el coneixement entre les famílies i la coincidència en col·legis religiosos d'elit. Finalment, el grup que aconseguí eixir a l'espai públic i que acabaria per fundar el Partit Socialista Valencià (PSV), va tenir el seu nucli principal en una colla de jòvens que havien estudiat ensems als jesuïtes i es trobaren de nou a la Facultat de Dret el 1958.⁴⁶ Si bé anys després les circumstàncies canviaren, els orígens familiars mai no deixaren de tenir importància: encara a finals dels anys seixanta i principis dels setanta, l'entrada en l'organització universitària del PCE es veia afavorida, i accelerada, quan el candidat podia oferir-hi referències familiars o amistoses.⁴⁷

D'altra banda, les afinitats intel·lectuals uniren molts dels jòvens de famílies ben diferents, davant de la pobresa d'estímuls que ofería el franquisme. En un context caracteritzat per l'*espiral de silenci* a la qual estava sotmesa tota dissidència, el suport inicial d'un tema de conversa literari o teatral, l'intercanvi de llibres, la cita per a un pròxim encontre en tertúlia, oferien a aquells que buscaven algú amb qui poder entendre's, oportunitats per a estudiar l'interlocutor i crear-hi una confiança que després podia dur, des de temes personals o existencials, de dubtes acadèmics o religiosos, a continguts expressament polítics:

«En 1958 y en el ambiente estrechísimo que se vivía en la ciudad, pues... muchos nos tiramos a la calle: 'vamos a buscar a quién encontramos por la vida que pueda un poco coincidir con nosotros'. Y en ese momento coincidí con algunos amigos, que casualmente estaban constituyendo un grupo de oposición universitaria, la Agrupación Socialista Universitaria [...]

Yo iba paseando un día por la calle, mirando a derecha e izquierda a ver... a ver a quién veía, ¿no?, con cara de..., de comunista, de rojo, o de marxista. Y me encontré con un amigo, que había estado veraneando conmigo, pues... en Benasal. Y cuento la anécdota, porque yo creo que a los demás, a todos nos ocurrió un poco igual [...]. Y aquel muchacho, pues..., con el que había jugado al pócker y paseado simplemente —y que, además, era católico, y yo ni lo era, ni lo he sido nunca— pues, me acompañó a Correos. Y en Correos encontramos a César Cimadevilla, que yo no lo conocía. Pero ellos habían sido

46. Els vincles personals es veieren reforçats per la configuració de l'espai arquitectònic universitari, que concentrà en l'antic edifici de la Universitat, al centre de la ciutat, les facultats de Dret i Filosofia fins el 1963. A banda de les connotacions simbòliques, els avantatges estructurals davant de la policia que ofería l'edifici determinaren que els activistes el triaren, sempre que els fou possible, per a les seues reunions. Sobre tot això, vegeu RODRÍGUEZ TEJADA, «Els estudiants valencians...», 162 i ss. El valor inicial de les relacions personals per als moviments antifranquistes ha estat destacat també per MARAVALL, *Dictadura i dissentiment polític...*; i J. FOWERAKER, *La democràcia espanyola. Los verdaderos artífices de la democracia en España*, Madrid, Arias Montano, 1990.

47. Entrevistes a Carlos Monzón (9-IX-95), Ángel Guardia, José Luis Monzón i Juan José López, ja citades.

compañeros, no sé si en Maristas, en Jesuitas, o no sé dónde. Y entonces nos pusimos a hablar. Y César Cimadevilla y yo pues, congeniamos inmediatamente. Inmediatamente de una manera verbal, pues..., porque bueno, hemos leído a Camus y hemos leído a Sartre y estamos leyendo Los sindicatos en la nueva sociedad, de Lansky. Él andaba por una línea ya socialdemócrata y yo, yo estaba más a la izquierda que él. Él había leído, pues, las colecciones que se publicaban entonces. Pues había leído cosas de la socialdemocracia. Pero, no obstante, encontré una persona con la que hablar, porque yo en la universidad no podía hablar con nadie».⁴⁸

Així mateix, el pas per la universitat proporcionava als jòvens una familiaritat amb els registres cultes de la qual mancaven els fills d'altres sectors socials. Familiaritat que no feia sinó reforçar la relació prèvia que cadascú tinguera amb la cultura consagrada, però que, en tot cas, donà als estudiants unes disposicions i aptituds que no eren comunes entre la població espanyola de l'època, i que podien utilitzar-se profitosament amb una intencionalitat política. Sense oblidar en cap moment els factors, sens dubte decisius, de la protecció relativa que oferia l'origen social i la descontextualització dels conflictes externs en l'àmbit universitari, podem intentar imaginar-nos una situació com ara la que apareix a continuació en l'Espanya franquista de la primera meitat dels anys seixanta, substituint els estudiants per obrers:

«Eso [la mobilització de la gent] es un proceso. Al principio éramos cuatro gatos. Luego... pues la cosa se fue animando. Y había gente que iba por morbo, otros iban por... Se organizó un ciclo de conferencias, que lo organizó la Falange Universitaria, de la cual el Secretario era García Miralles. García Miralles era el Secretario de Falange Universitaria. Y en ese ciclo... Nosotros fuimos a reventarlo. Entonces hicimos un equipo que éramos los que hacíamos siempre un poco de kamikazes: nos conocía la gente, nos podían apoyar y tal. Nosotros decíamos, «bueno, vamos a ver quién interviene primero: fulano, mengano»; y organizábamos un poco la polémica. En ese ciclo de conferencias, me acuerdo yo, intervino el que entonces era gobernador, que se llamaba González Malo, que era fiscal y era muy bruto; Sevilla Andrés, que era catedrático, un profesor de derechas, de Falange; y luego no me acuerdo qué [qui] más. A los que en esas conferencias nos tocó jugar ese papel de kamikazes fue a Marqués, a Aracil y a mí. Tenías que levantarte y bueno, ¡pan!. Y entonces la gente... Eso se hizo en el Club Universitario. El Club Universitario, el sótano, que caben doscientas personas o doscientas cincuenta, estaba a tope, ¿no?. Y claro, allí había una violencia verbal grande, ¿no?, porque nosotros interveníamos en plan... Yo recuerdo que en la de Sevilla Andrés empezó a intervenir Marqués. Y entonces

48. Entrevista a Vicente García Cervera, ja citada. Així mateix, institucions culturals, com ara la valencianista Lo Rat Penat, serviren com a lloc d'encontre dels estudiants interessats per la cultura autòctona amb jòvens obrers. Entrevistes a Màrius Garcia Bonafé (24-VIII-95) i a Jaume Pérez Montaner (26-IX-95). Sobre la teoria de l'Espiral del silenci, E. NOELLE-NEUMANN, *La espiral del silencio. Opinión pública: nuestra piel social*, Barcelona, Paidós, 1995.

Sevilla Andrés contestó que [Marqués] estaba defendiendo a Marx y el marxismo. Y que lo que había dicho Marx ya lo había dicho Feuerbach y que todo eso eran tonterías. Una cosa así. Entonces intervino Aracil en defensa de su compañero Marqués, 'al que le habían arrojado encima el cadáver de Marx'. Y que 'él iba a recuperar el cadáver de Marx' y tal. Y luego, al final, intervine yo; y fue ya el acabóse, porque el Sevilla Andrés se cabreó y entonces dijo: 'Miren ustedes: Estoy ya harto. Yo me identifico con el 18 de Julio. Y ustedes, ¿con qué?'. Y dije yo: 'Yo nací el 24 de Mayo de 1941. No sé qué es eso del 18 de julio'. Entonces cogió y abandonó la sala. Y claro se armó un jaleo, aplausos y cosas de esas y tal, ¿no?

*Hacíamos esas cosas. Y eso, poco a poco, vas consiguiendo que la gente que no se moviliza, se movilice».*⁴⁹

De la mateixa manera que la potencialitat crítica dels recursos culturals disponibles ha d'ésser activada per adquirir un significat polític, també la situació de renda proporcionada per una identitat social i un espai públic relativament protegits només s'aprofitaven plenament quan els dissidents, sabent-se'n capaços, s'atrevien a alçar la veu. Açò també ho feren els treballadors antifranquistes en el seu context, però sens dubte amb un registre i en situacions força diferents. Es podria argumentar que, com els dissidents entre els obrers, els portaveus i dirigents dels estudiants destacaven entre la resta. I que foren aquests, i no els membres menys significats del moviment, els que demostraven les capacitats que hem esmentat. Però això —sense entrar en el caràcter *obrer* dels dirigents obrers— no fa sinó descriure una divisió del treball pròpia de qualsevol moviment social. Com també és una condició necessària per a l'existència del moviment que l'audiència mobilitzada compartís bona cosa els referents simbòlics que els activistes utilitzaven per a justificar-se, criticar el Règim i atraure-hi l'atenció i la solidaritat dels companys. La qüestió clau, en tot cas, són els particulars continguts del llenguatge i la subcultura que donaven vida al moviment estudiantil i que, com veurem de seguida, havien estat extrets directament d'una lectura selectiva i, si es vol, *esnob*, dels continguts de la cultura consagrada. Tant als textos del moviment, com en aquells que expressaven l'opinió de les organitzacions polítiques que s'havien desenvolupat al seu interior —sovint redactats uns i altres per les mateixes persones utilitzant llenguatges diferents—, trobem un discurs estructurat, raonat, elaborat, que desmentia la versió d'un règim que pretenia desqualificar-los, bé com a immadurs, bé com a subversius.⁵⁰

49. Entrevista a Vicent Àlvarez, activista universitari i dirigent del PSV en els anys seixanta (24-X-95).

50. Malgrat que no disposem ací d'espai per a analitzar el llenguatge dels textos estudiantils, no ens resistirem a citar dos exemples locals: «El movimiento universitario y sus objetivos», *Hacia la constitución del Sindicato Democrático de Estudiantes de la Universidad de Valencia (SDEUV)*, Departament d'Informació de Ciències, s.d. (Còpia de l'Arxiu de la Fundació Salvador Seguí); *Boletín Informativo* 3, febrer 68, Dept. d'Informació del S. D. de Filosofia de la U. V. (AFPI, P 7378, caixa 957, carpeta 4).

Les referències familiars i els tímids contactes literaris perderen importància a mesura que el moviment anà cobrant forma i arribà a funcionar ell mateix com a una nova subcultura amb els seus propis elements d'identitat.⁵¹ Un grapat d'aspectes externs, relacionats amb la roba, el pentinat, el llenguatge, els llocs d'encontre, els llibres que es portaven en la mà, començaren a funcionar progressivament com a *marcadors* de reconeixement dels estudiants *progres*,⁵² entre ells, davant la resta d'estudiants i professors i, no cal dir-ho, davant de la policia. La complexitat del fenomen arribà al punt que es constituïren subcultures dins de la subcultura del moviment, de manera que a principis dels anys setanta, un estudiant no massa assabentat podia identificar amb molta aproximació els membres, els pamflets i els cartells de cadascun dels grups polítics, només pels senyals externs que estaven a la vista de tothom.⁵³

El que resulta característic del moviment estudiantil durant el franquisme davant d'altres moviments és precisament que la seua cultura —en sentit etnometodològic— va coincidir amb la cultura en sentit convencional. És a dir, que els materials simbòlics que van utilitzar els seus membres per a construir una identitat comuna, determinats per l'àmbit on aquesta construcció es produïa, eren referències *directes* a la cultura consagrada.⁵⁴ No és casual que, des dels inicis de la presència pública dels dissidents, aquests s'esforçaren per presentar-se com a estudiants exemplars que destacaven per les notes que obtenien, com a una manera de donar exemple i guanyar respectabilitat davant d'estudiants i professors. Durant molt de temps els activistes antifranquistes assumiren que, per a exercir el liderat, primer havien de guanyar-se quotidianament els companys, essent-hi la referència intel·lectual i ètica.⁵⁵

51. El mateix sobre el cas madrileny: MARAVALL, *Dictadura y dissentimiento político...*, 192.

52. Entrevista a Elia Serrano (7-VII-99), activista i membre del PSV en els anys seixanta.

53. Entrevista a Pilar Calvo (8-V-94 i 12-V-94). La subcultura estudiantil fou descrita com un «univers contestatari» per S. SALCEDO, *Integrats, rebels i marginals. Subcultures juveniles al País Valencià*, València, L'Estel, 1974, 95.

54. No és el moment per a entrar en la discussió sobre el caràcter derivat i/o autònom de les (sub)cultures populars en la seua relació amb la cultura *culta*. Entre l'extensa bibliografia sobre el particular, vegeu P. BOURDIEU, *La distinción. Criterios y bases sociales del gusto*, Madrid, Taurus, 1986; C. GRIGNON i J. C. PESSERON, *Lo culto y lo popular. Miserabilismo y populismo en sociología y literatura*, Madrid, Las Ediciones de La Piqueta, 1992; també J. STREET, *Política y cultura popular*, Madrid, Alianza, 2000.

55. La busca de respectabilitat és esmentada per la major part dels activistes des de finals dels cinquanta fins a principis dels setanta, amb els matisos que comentarem després. Per citar alguns testimonis concrets, entrevista a Eliseu Climent (27-IX-95) i Enric Solà (19-X-95), activistes entre les dècades del cinquanta i seixanta. Entrevista amb Elia Serrano, ja citada, activista a mitjan dels seixanta. Els tres formaren part del PSV. Entrevista amb Àngel Guardia, ja citada, activista del PCE des de finals dels seixanta a principis dels setanta. Que fóra una estratègia pròpia dels moviments estudiantils ho suggereix el fet que en trobem precedents en els anys vint, en l'ús dels resultats acadèmics per part dels estudiants catòlics de la FREC per atacar els republicans de la FUE, com recull M. F. MANCEBO, «La consolidación del movimiento estudiantil (1920-1947)», *Saitabi* 49, 1999, 104. En tot cas, es tractà d'una estratègia deliberada dels activistes antifranquistes, car també es dóna al cas català, com observa COLOMER, *Els estudiants de Barcelona...*, I, 187.

D'altra banda, els dissidents discriminaren entre les diverses variants disponibles de la cultura legítima. Refusaren, evidentment, els aspectes més tradicionals dels quals el Règim s'havia apropiat; i s'interessaren per tot allò que hagués estat prohibit i menyspreat pel franquisme: per exemple, autors prohibits, i per tant, mites, com ara Federico García Lorca, o Miguel Hernández; o cultures oprimides, com ara l'autòctona, que a la Universitat de València dels primers seixanta va trobar un portaveu tan destacat com ara el cantant Raimon, amb un suport que anà més enllà del nacionalisme —refusat com a ideologia petitburgesa pels comunistes—, o del limitat ús públic del català en assemblees i textos, per a convertir-se en una altra mostra de rebuig a l'ordre establert. L'assumpció de la llengua *com a símbol* pot comprovar-se ja en els *Estatuts del Sindicat Democràtic de la Universitat de València* (SDEUV), que foren editats com els de Barcelona en rigorós bilingüisme i que proclamaven a l'article 43, que «són idiomes oficials del SDEUV el català i el castellà. Els documents elaborats pel Sindicat deuran [sic] ser redactats, per tant, en ambdós idiomes». Tanmateix, la *valencianització* dels partits polítics no es produiria fins als anys setanta.⁵⁶

Aquest esforç per arrabassar al Règim la legitimitat cultural és evident també en la lluita quotidiana del moviment, que es desenvolupa oferint productes culturals alternatius, fet que a València es manifestà ja en els continguts del primer portaveu públic dels dissidents —la revista *Diàleg* a començaments dels anys seixanta—, però també en les conferències i actes públics organitzats pels estudiants al llarg de la dècada, amb homenatges com ara el d'Ausiàs March, o els d'autors com ara els esmentats adés. Aquesta estratègia arriba al seu màxim en la segona meitat dels anys seixanta amb el SDEUV, que hereta i potencia els recursos i els departaments del SEU, amb l'intent de renovar la universitat des de baix. Recitals, conferències, homenatges literaris, projeccions de cinema, revistes i cartells —aquests dos últims exemples realitzats sovint per membres de les *segones avantguardes* artístiques del segle xx, com ara l'Equip Crònica i l'Equip Realitat—⁵⁷ aportaren els indrets d'una constel·lació cultural que pretenia dotar-se d'un sentit propi. És difícil separar les protestes contra la Guerra de Vietnam de les seues formes d'assumpció i expressió, que transmetien informació

56. *Anteproyecto de Estatutos del Sindicato Democrático de Estudiantes de la Universidad de Valencia/Avantprojecte d'Estatuts del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de València* (SDEUV), Departament d'Informació de la Universitat de València, s.d. (còpia de l'Arxiu de la Fundació Salvador Seguí). Raimon havia estat membre del grup que va iniciar l'eixida dels dissidents a l'espai públic a finals de la dècada dels cinquanta i, com a membre de la «Nova Cançó», actuà com a símbol de la lluita del moviment. El seu ús del català com a llengua de protesta contribuï força a l'assumpció de la llengua del país per part d'uns estudiants que sovint, àdhuc essent catalanoparlants, compartien inicialment el prejudici cap al valencià com a tret «de poble». Per això, els nacionalistes destacaren tot el possible la seua presència a la Universitat, per exemple el seu recital a la Facultat de Dret del 14 de maig de 1968. CVC. *Comissió Valenciana de Cultura. Universitat de València* 4, maig 68 (Còpia de l'Arxiu de la Fundació Salvador Seguí).

57. *Realidad*, gener de 1968 (Arxiu privat de Pedro Zamora); *Diàleg*, s.d. [cap a gener de 1968] (Arxiu del Centre d'Estudis Històrics Internacionals, D/2) i s.d. [cap a març o abril de 1968] (Arxiu privat de Pedro Zamora). Vegeu també A. FORMENT, «Art i antifranquisme al País Valencià. Notes per a una reflexió», *Afers* 22, 1995, 585-592.

i imatges, com ara la revista oral i les projeccions de documentals promoguts pel Comité Antiimperialista de la Universitat de València, o el cartell realitzat *ex professo* per Joan Cardells, membre de l'Equip Realitat, per a la conferència contra una dissertació a la Universitat del cònsol nord-americà. La noció de pertinença al moviment estudiantil era la identificació amb una ètica, però també amb una estètica determinada, que expressava l'oposició a l'estètica *antiestètica* i a l'antiintel·lectualisme del Règim, com ja als anys cinquanta ho féu el teatre d'avantguarda. Els dissenys de l'Equip Crònica i de l'Equip Realitat, les idees i sentiments expressats pels cantautors, les imatges de les pintures de Joan Genovés, tot això era l'imaginari del moviment i, per tant, *part seua*.⁵⁸

Però el fet que donà a tot això una capacitat d'incidència real fou que, des de mitjan anys seixanta, aquesta subcultura es feia més i més atractiva per a una proporció major dels estudiants, envoltats i arrossegats per un discurs i una dinàmica que esdevingueren, primer hegemònics, per fer-se després majoritaris. El mateix sentit de l'expressió *estudiants normals* canvià, perquè els costums, hàbits, opinions i accions de la majoria, canviaren. I aquesta evolució no podia deixar d'ésser expressada simbòlicament. Així, per exemple, a començament del curs 1971-1972 els estudiants d'Econòmiques de València feren una assemblea de Facultat, que omplí el paranimf de la Universitat antiga, per abolir un costum tan popular com ara les innocentades d'inicis de curs conegudes com *la Borregada*. Amb gestos com aquest els estudiants volien desmentir la imatge frívola i inconscient que el Règim s'afanyava a atribuir-los.⁵⁹ El pas per la universitat modificava els estudiants, i no només des del punt de vista polític: per a hòmens i dones la universitat suposà una experiència alliberadora, perquè el moviment constituïa un espai en el qual podien experimentar una realització personal que sabien possible —a l'estranger, a les pel·lícules, als llibres—, però que sentien prohibida per a ells en la seua vida quotidiana. Quan analitzem situacions de tipus polític d'aleshores, com ara les assemblees, els tancaments, les reunions clandestines en pisos d'estudiants, no podem deixar de veure-hi el vessant personal, per les oportunitats que oferien per a parlar, per a

58. Els estudis culturals sobre els moviments socials han ressaltat força aquest aspecte. Vegeu, per exemple, D. McADAM, «Cultura y movimientos sociales», E. LARAÑA i J. GUSFIELD, *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*, Madrid, CIS, 1994, 43-67. També EYERMAN, «La praxis cultural...».

59. Entrevista a Pilar Calvo, ja citada. Tot això no exclou que els estudiants estiguessen al mateix temps sotmesos a les com més va més fortes influències de la «moda juvenil» que estava essent creada per la indústria cultural; i més si considerem que els continguts d'aquesta havien estat extrets en part dels desenvolupaments, fins a cert punt autònoms, de les subcultures juvenívoles a Europa i, sobretot, als Estats Units. La importància que va tenir la cooptació de l'impuls de canvi social per part dels *mass media* ha estat assenyalada per al cas nord-americà per T. GITLIN, *The Whole World Is Watching. Mass Media in the Making&Unmaking of the New Left*, Berkeley-Los Angeles-Londres, University of California Press, 1980, 197 i ss. Una imatge més convencional i costumista de la joventut valenciana de llavors, de vegades en la línia de «la Dictadura no ha tingut lloc», F. ZABALA, *La Valencia de los años 50*, València, Carena, 1998; F. ZABALA i R. MARÍ, *La Valencia de los años 60*, València, Ajuntament de València, 1999; F. PÉREZ PUCHE, *La Valencia de los años 70*, València, Carena, 2001.

fer, per a sentir, i que atragueren els jòvens no menys que el compromís polític en el sentit convencional.⁶⁰ Acció política i vivència personal foren dos aspectes del mateix procés i s'alimentaven mútuament. Reunions polítiques, d'estudi i d'amistat es confonien en els espais i els temps, regides pel mateix principi de rebuig a l'autoritat política, religiosa i familiar. Les tres estaven unides en la definició del franquisme i les tres en foren simultàniament impugnades amb un nou llenguatge de protesta, que a València trobaria el seu màxim desenvolupament a inicis dels setanta, i que estava configurat amb aportacions diverses, com ara l'alliberament sexual, els nous desenvolupaments del marxisme, les diferents lectures del *Maig francès*, o la influència del primer feminisme.

La transmissió d'experiències entre diversos nuclis i moviments estudiantils no és sinó un altre exemple de la capacitat *autoreferencial* d'una lluita simbòlica que aprofitava tots els recursos possibles: accions, lemes i cançons foren transmesos d'uns llocs a altres, sustentant una nova *república de les lletres* a través de contactes i desplaçaments dels activistes, així com dels mateixos mitjans de comunicació. Per al nucli valencià fou molt important l'arribada des de Madrid en el curs 1966-1967 d'un grup d'estudiants sancionats, activistes veterans i militants del PCE, que aportaren noves idees i experiències.⁶¹ Aquest aprenentatge d'experiències paral·leles que es feien pròpies contribuï tant al sosteniment de l'esforç dels dissidents, com a la seua progressiva radicalització. De les accions ja desenvolupades als anys seixanta —com ara les assemblees, els tancaments i les segudes— a les noves introduïdes als anys setanta per influència francesa —com ara les ocupacions de càtedres, la crema d'apunts o l'expulsió de professors, gestos que tenien connotacions simbòliques i catàrtiques que les acostaven als *happenings* i *performances* coetanis— hi ha un salt endavant que, si bé podem considerar-lo en perspectiva com la culminació d'un procés, aleshores fou entés, ja no com una defensa de la cultura legítima davant de la usurpació que n'havia fet la dictadura, sinó com un trencament, ostentós i deliberat, amb tot allò que tingués a veure amb l'establert. No es tractava només d'impugnar la dictadura, sinó de enderrocar «el sistema». Sobretot per als grups que se situaven a si mateixos a l'esquerra del PCE ja no tenia cap sentit presentar-se com a bons estudiants, quan del que es tractava era de *liquidar la universidad burguesa*. A València un dels casos més destacats tingué com a objectiu la reprovació del catedràtic d'Anàlisi Matemàtica de la Facultat

60. Entrevista a Carmen Oliver (19-XII-2001). La testimoni explica com els seu grup d'amigues va entrar en la Universitat procedent d'un col·legi de monges a mitjan anys seixanta, assistint a missa diàriament i vestides a la manera tradicional. Cinc anys després havien perdut la fe, portaven pantalons, fumaven i havien tingut les primeres experiències sexuals. A més, havien participat en les assemblees i manifestacions de les quals s'havien assabentat. Tot allò sense ésser mai activistes del moviment, ni membres de cap partit polític.

61. Entrevistes a Carlos Monzón, Carlos Martínez Llana i Elia Serrano, ja citades. Un exemple de transmissió de cançons del moviment nord-americà a Barcelona a COLOMER, *Els estudiants de Barcelona...*, I, 284. GRUN, *The Whole World is Watching...*, 194, esmenta com la visió per televisió de les protestes dels estudiants francesos el 1968 va servir com a exemple per als nord-americans.

d'Econòmiques Eugenio Prieto que, a banda de vendre-hi els seus propis apunts, com a degà en funcions havia fet tot el possible per perjudicar els activistes. En una acció quasi *ritual*, la seua càtedra fou assaltada, els apunts trets al pati i cremats públicament, amb el crit de «¡Prieto fuera!». El catedràtic demanà el trasllat a Madrid.⁶²

EL CANVI CULTURAL I LES SEUES CONTRADICCIONS INTERNES

Aquesta barreja d'estímuls no mancava evidentment de contradiccions internes, que es manifestaren, tant en les diferències entre el discurs i les pràctiques del moviment, com en l'interior del discurs mateix. L'experiència de les activistes dones és un bon exemple de les limitacions que trobà l'impuls d'innovació cultural amb què s'identificava la majoria dels estudiants a partir de mitjan anys seixanta. Perquè sovint els obstacles estaven al cap dels estudiants mateixos, especialment al dels xics. Tot i que les dones obtingueren oportunitats de viure un major grau d'igualtat que l'habitual a la societat espanyola de l'època, es mantingué en general una divisió sexual del treball, en la qual els activistes hòmens copaven els llocs de decisió, així com les funcions de referents i portaveus dintre del moviment, del Sindicat Democràtic i de les organitzacions polítiques; mentre que les dones quedaven relegades a funcions considerades secundàries, però no per això menys arriscades o importants, com per exemple el transport de propaganda, o les accions de cobertura, perquè es creia que estarien més protegides per la paradoxa masculista, en ésser menys sospitoses per a la policia.⁶³ Tanmateix, tot i que els barons es reservaven normalment el protagonisme en les accions públiques més visibles, com ara parlar a les assemblees, o la participació en les accions de *comando* a partir de finals dels anys seixanta, de vegades eren les dones les que havien de prendre la iniciativa, desmentint en la pràctica els estereotips, però llevant al mateix temps tota importància a la seua participació. Així succeeix en aquest testimoni sobre la interrupció de l'obertura del curs el 1968 a la Universitat de València:

«La Comisión Permanente decidió, por ejemplo, pues un día el acto de apertura de la Universidad —que hacen así todos los años con el birrete y todo eso y con... lleno de flores el Paraninfo, el suelo y cosas de esas— boicotearlo. Y yo no lo sabía porque yo actuaba de intermediaria entre lo que era el Partido

62. Entrevista a Pilar Calvo, ja citada. La testimoni assenyala que no tots els estudiants valoraren igualment l'expulsió de Prieto. Tanmateix, almenys una part dels portaveus del moviment consideraren el «cas Prieto» com un model d'acció: *Boletín de los Comités de Curso de Valencia: La lucha contra Prieto*, s.d. *Las Comisiones de Curso proponen a todos los cursos para su discusión y en su caso aprobación sobre el caso Prieto...*, Comissions de la Facultat d'Econòmiques de València, s.d. (Arxiu privat d'Àngel Guardia i Pilar Calvo). L'abandonament de la imatge d'estudiants exemplars de manera simultània a la radicalització simbòlica és també registrat per COLOMER, *Els estudiants de Barcelona...*, II, 43.

63. Entrevista a Elia Serrano, ja esmentada.

Comunista y lo que era, el... Cipriano, era Cipriano. Y por lo visto a mí no me lo dijeron, pero lo tenían pensado. Y decidieron boicotear eso y todo el mundo dijo que sí, pero entonces tenían preparado el decir: 'Bueno, y quién lo hace' y dijeron... [baixa el to de veu]: 'Cipriano'. Y Cipriano casi se muere del susto [rialles]. Y... y bueno, venía, pues, venía el Gobernador, venía el Director... General de... de Comunicaciones, no sé si era de Comunicaciones, lo iban a sacar [l'acte] por primera vez por televisión, y todo eso. Y yo es la primera vez que vi mujeres policías [de la policia secreta]. Y habían preparado todo el Paraninfo que es así con las gradas y demás, lo habían preparado con..., con..., eh..., con el Colegio Mayor en el que yo había estado, con la gente. Pero luego estaba todo: eh..., una persona, policía, una persona, policía. Pero sobre todo mujeres. Y... y precisamente había estado buscando un megáfono. Era de eso, del Sesenta y ocho, era de un tío de por ahí, que me lo vendió, diciendo: 'Esto es de por ahí, de Francia', ¿no?, un megáfono.

Entonces llegó el momento, y... había, mmm..., eh..., Barcia, Barcia era el Rector..., que les había ofrecido a los [estudiants] árabes el aprobado —que les costaba pasar el primer curso— a cambio de atacarnos, porque como iba a estar la televisión y esas cosas, que no se notara y pensarán que era una cosa entre estudiantes. Iban con unas correas... así, ¿eh? Y estaba todo montado, ¿no? Y entonces, pues antes de entrar, pues Cipriano dice, se pone a llorar, que no, que no quiere entrar. Y entonces se lo dice a Viñas; y Viñas: 'Yo, yo no, yo tampoco, yo tampoco'. Y entonces la gente, pues: '¡Lo tienes que hacer, lo tienes que hacer!', ¿no?. Y yo [baixa la veu] que, a Viñas siempre lo he querido mucho, pues dije: 'Lo hago yo'. Y entonces ahí es cuando entramos y entonces pues, entonces: '¡Abajo la dictadura franquista!' y tal; y esas cosas, ¿no? Aquello fue... un auténtico desastre. Después [dels fets] vinieron los [altres estudiants] árabes, entonces se disculparon por la actuación de esos otros, porque nos molieron a correazos. Claro, al Gobernador se le cayó, se le cayó todo, el... salió gritando: '¡Hija de puta, te voy a matar!' El... aquello fue algo terrible, de verdad, la gente... caía desmayada y todas esas cosas. Fue algo muy así, pero un poco para... [...]. Bueno, yo sé que huí, que conseguí huir, me subí en un taxi que había en la puerta, que preparaban taxis, vi que no ponía el taxímetro y yo: '¡anda!', bajé corriendo y después me escondí, te escondías después, y ya cuando pasaba un tiempo... y me pusieron una multa de cinco mil pesetas, ¿sabes?'.⁶⁴

64. Testimoni de CP (14-IX-95). És interessant assenyalar que els testimonis —sobretot els hòmens, però fins a cert punt també les dones— retenen una imatge dels esdeveniments que reproduceix els prejudicis de llavors (i d'avui), de manera que són els hòmens (els dirigents, els detinguts) els més esmentats, tant per hòmens com per dones. No obstant això, preguntes més concretes fan aflorar el paper real d'unes dones que lleven importància a les seues pròpies accions i a si mateixes, per més que, al mateix temps, siguen conscients que no feren menys que els hòmens. Aquesta doble contradicció ha estat característica de la interacció d'hòmens i dones en organitzacions i moviments socials. Vegeu, per exemple, B. ROBBETT, «African-American Women in the Civil Rights Movement, 1954-1965: Gender, Leadership, and Micromobilization», *American Journal of Sociology* 101, 6, 1996, 1661-1693; i T. KAPLAN, *Crazy for Democracy. Women in Grassroots Movements*, Nova York i Londres, Routledge, 1997.

A més, la confusió entre les qüestions personals i polítiques afavoria situacions dubtoses, en les quals l'atracció sexual o la gelosia influïen de vegades en la política de captació, promoció i expulsió de membres dels partits universitaris, sobretot si aquests eren dones. Un exemple rellevant de la confusió entre el polític i el sentimental fou la fugida d'un dels dirigents de l'organització universitària del PCE amb la companya d'un altre, (i la caixa dels diners) a principis dels setanta. Açò provocà una crisi tan sols superada per la caiguda del Comité Universitario poc després.⁶⁵ Així mateix, els inicis de l'alliberament sexual arrossegava un nombre molt important de prejudicis masclistes, pels quals eren les dones les encarregades d'ocupar-se de tot allò considerat com a «coses de dones», com ara l'accés a mètodes anticonceptius, mitjançant referències a cau d'orella a determinats metges que en receptaven d'amagat; o acudint a clíniques a l'estranger on es podia aconseguir una intervenció sense problemes. Les dones estaven condemnades a realitzar una *doble jornada política*, la mateixa que els seus companys, més una altra envers ells mateixos, per a reclamar una distribució paritària de drets i obligacions, polítics i personals. Aquesta feina es produí al si d'altres moviments, i portaria després al desenvolupament d'un moviment feminista amb objectius propis.⁶⁶

Però les contradiccions es manifestaren en molts altres aspectes. I no era el menor la mateixa *aporía* de pretendre construir un espai democràtic sota una dictadura, en la qual la repressió era la resposta principal a tota crítica.⁶⁷ Si bé el moviment estudiantil es va desenvolupar mitjançant una política oberta i de majories que hem identificat amb les estratègies d'oposició, trobem *contratendències* que, davant de la repressió, apostaven per refugiar-se en la clandestinitat i les accions d'avantguarda que, de vegades, ens podrien recordar les estratègies de resistència de la postguerra. D'una banda, les organitzacions polítiques antifranquistes practicaven quotidianament la paradoxa per la qual, d'una banda, impulsaven una democràcia participativa —més organitzada el PCE, més *assembleària* els grups a la seua esquerra— per atraure l'atenció de la seua audiència; mentre que, d'altra banda, aplicaven dintre dels partits mètodes d'enquadrament de tipus centralista, que en casos extrems es feien sectaris. La transmissió de decisions de dalt cap baix, les permanents mesures de seguretat que portaven a l'aïllament dels militants entre si mitjançant la típica organització ternària i/o per cèl·lules, la cooptació per part de la direcció ja

65. Aquest fet fou esmentat per diversos testimonis citats a la nota 42.

66. Entrevista a CP, Elia Serrano i Pilar Calvo, esmentades. Una situació posterior de doble jornada política per a les dones en un context comparable a S. RODRÍGUEZ TEJADA, «La otra igualdad. Feminismo y discurso sindical sobre la mujer», P. CALVO (coord.), *Discriminación de género en la negociación colectiva del País Valencià*, València, Tirant Lo Blanch-Generalitat Valenciana-FEIS, 1996, 29-43. Un plantejament semblant és el de T. KAPLAN, «Luchar por la democracia: Formas de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años setenta», A. AGUADO, *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*, València, Universitat de València, 1999, 89-107.

67. Aquest problema bàsic fou ja apuntat per F. FERNÁNDEZ BUEY, «La insólita, aunque breve, experiencia de un sindicato democrático bajo el fascismo (1965-1968)», *Materiales* 2, 1977, 71-83.

existent dels seus nous membres, la manca de tolerància cap a les diferències d'opinió; tot això era justificat pels mateixos militants, davant de la resta i davant de si mateixos, com una necessitat per a intentar protegir-se de la policia. Si bé ja aleshores s'utilitzaven expressions com ara *leninista* o *estalinista* per donar compte d'aqueix funcionament intern, aquest no era exclusiu del PCE i dels menuts partits a la seua esquerra, constituïts sovint per les escissions provocades pels conflictes interns; sinó que també aparegué en formacions en teoria alienes a la subcultura comunista i que havien nascut als anys seixanta com a solucions *de nou*, com ara el Frente de Liberación Popular (FLP), l'ASU, o el PSV, però que aviat reproduïren —i sovint agreujaren— el que tant havien denunciat del PCE.⁶⁸

D'altra banda, aqueixes contratendències que comentem també es concretaven en l'existència d'opinions pessimistes entre els activistes —més o menys minoritàries segons el moment— sobre el profit d'una lluita restringida a la universitat: eren dubtes sobre la capacitat per a aconseguir concessions d'una dictadura; concessions que solien resultar trampes per atraure'ls potser a un fals reformisme que no portaria enlloc. A més, el propi llenguatge marxista suggeria la necessitat de buscar el protagonisme de la classe obrera, com a única força amb capacitat de canvi. Per això, en diversos moments al llarg del període i utilitzant recursos diferents, els estudiants antifranquistes dirigiren si més no una part dels seus esforços a la mobilització dels treballadors: des dels anys cinquanta la distribució de propaganda fou un mitjà força emprat, al qual s'afegiren des de finals dels anys seixanta els *comandos* o accions *llampec* —que escenificaven al carrer l'extensió del dissentiment— i, ja sobretot als setanta, la immersió en els barris i, per part d'alguns grups, la proletarització a les fàbriques.

No obstant això, la concentració en una iniciativa pròpiament universitària havia estat l'origen del moviment, davant de la descontextualització original dels primers grups estudiantils antifranquistes. Per tant, la reducció de la confiança en una lluita circumscrita a l'espai universitari a finals dels anys seixanta a causa de la repressió i de l'exemple del Maig del 68 no féu sinó accelerar la fi del projecte organitzatiu propi del moviment, el Sindicat Democràtic. A València les estructures del SDEUV començaren a buidar-se de contingut ja

68. Les venjances i odís que provocà entre els militants la dissolució del FLP són un exemple destacat. Entrevista a José Bailo, aleshores dirigent del FLP. Per a un tractament més exhaustiu de les organitzacions polítiques universitàries a València, vegeu RODRÍGUEZ TEJADA, «Els estudiants valencians...». Sobre el FLP, J. A. GARCÍA ALCALÁ, *Historia del Frente de Liberación Popular. De Julio Cerón a la LCR*, Madrid, CEC, 2001; i E. G. RICO, *Queríamos la revolución. Crónicas del FELIPE (Frente de Liberación Popular)*, Barcelona, Flor del Viento, 1998. Sobre el PSV, A. CUCÓ, *País i Estat. La qüestió valenciana*, València, Eliseu Climent, 1989; i B. SANZ i M. NADAL, *Tradicció i modernitat en el valencianisme*, València, Eliseu Climent, 1996. Sobre l'extrema esquerra, J. M. ROCA (dir.), *El proyecto radical. Auge y declive de la izquierda revolucionaria en España (1964-1992)*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1993; C. LAIZ, *La lucha final. Los partidos de la izquierda radical durante la transición española*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 1995.

en el curs 1968-1969, a favor d'una dinàmica partidista que arribà, de vegades, a l'enfrontament físic entre els activistes.⁶⁹ La desaparició definitiva del SDEUV amb l'Estat d'Excepció de 1969 impulsà definitivament una radicalització del moviment que, al mateix temps, fou aprofitada per la Dictadura per a desacreditar la protesta estudiantil i justificar l'augment de la violència policial. Tota aquesta seqüència té molt a veure amb el que va succeir en altres moviments estudiantils contemporanis.⁷⁰

Ara bé, mentre que encara als anys setanta els estudiants del PCE continuaren assumint que la divisió del treball dintre del partit els reservava principalment la mobilització dels estudiants —fet que suposà a València que foren els sostenidors fonamentals de l'estructura representativa a la Universitat—,⁷¹ els membres d'altres formacions amb arrels entre els estudiants no ho havien tingut mai tan clar. Perquè tant els nous partits no comunistes dels seixanta, com les formacions a l'esquerra del PCE sorgides en aqueixa dècada i, sobretot, en la següent, trobaren el seu millor nínxol ecològic en el moviment estudiantil, mentre els seus discursos sostenien la primacia d'un moviment obrer, on mai no obtingueren tant suport. Fins a cert punt es podria dir que organitzacions com ara el FLP, el PSV i la major part dels partits comunistes alternatius eren grups bàsicament universitaris que no volien ésser-ho. Perquè més enllà de les consignes que utilitzaven, o dels intents que feren de portar-les a la pràctica —com ara constituir direccions que ja havien deixat els estudis, o intentar atraure's el major nombre possible d'obrers— els esforços de negar-se a si mateixos com a universitaris, per a veure's com a minoria dirigent d'una classe obrera idealitzada constituïen bona cosa manifestacions de l'intel·lectualisme que caracteritzava la política estudiantil. Així el marxisme era assumit com a llenguatge d'impugnació total del sistema, malgrat que, vist des de fora, no deixava d'ésser un més dels elements alternatius de la cultura *culta* que els dissidents empraven per a legitimar-se i dotar-se d'identitat davant del franquisme. En general, els partits antifranquistes alternatius al PCE eren partits «obrers» on hi havia menys obrers que universitaris. L'alegria amb la qual aquestes

69. Un exemple extrem fou l'agressió patida per un membre del PSV a mans d'altres del PCE (i) que l'acusaven de desviar una donació de diners de sindicats estudiantils estrangers per al Sindicat Democràtic cap al seu propi partit. Entrevistes a Elia Serrano (ja esmentada), Vicent Garcés (25-IX-95), Carlos Martínez Llana (20-IX-95) i Luis de Felipe (23-III-95). Aquests fets, sobre els quals no tenim constància de la participació d'activistes d'altres partits, no contribuïren, sens dubte, a millorar la imatge dels activistes davant de la resta dels estudiants.

70. Una visió coincident sobre el nucli català, R. ARGULLOL, «Reflexión sobre los años radicales (movimiento estudiantil 1968-1971)», *Materiales* 2, 1977. Sobre els moviments europeus, vegeu per exemple: D. DELLA PORTA i D. RUCHT, «Left-Libertarian Movements in Context: A Comparison of Italy and West Germany, 1965-1990», J. K. JENKINS i B. KLANDERMANS, *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*, Minneapolis, Minnesota University Press, EUA, 229-272. Sobre el moviment estudiantil nord-americà, vegeu T. GIRLIN, *The Whole World is Watching...*, 180 i ss. Una reflexió *a posteriori* sobre aquesta qüestió per part d'activistes de diversos països pot trobar-se a D. COHN-BENDIT, *La revolución y nosotros, que la quisimos tanto*, Barcelona, Anagrama, 1986, *passim*.

71. A banda dels testimonis de la nota 42, entrevista a Ismael Fernández (28-VI-99), dirigent del PCE a la Universitat en els anys setanta.

formacions rebien la incorporació d'un individu susceptible d'ésser qualificat com a obrer ho diu tot sobre l'assumpte. Aquesta paradoxa, així com l'èxit de cadascú en superar-la i en constituir una subcultura autònoma, probablement tingué molt a veure amb la subsistència de grups com el PCE (*marxista-leninista*), la Liga Comunista Revolucionaria (LCR) o el Movimiento Comunista (MC).⁷²

Conclusions: l'estudiantil és el polític

L'anàlisi del moviment estudiantil il·lustra la utilitat d'un concepte com ara *estratègies d'oposició* per a l'estudi del franquisme. El moviment fou resultat d'un grapat d'iniciatives *adaptades*, en tot el sentit evolutiu de la paraula, a les condicions donades. Això permeté el desenvolupament d'un àmbit de dissentiment com no s'havia conegut a Espanya des de 1939. Ara bé, per més que tingués una bona part dels seus referents simbòlics i pràctics en el passat, es tractava d'un nou tipus de protesta, amb avantatges, però també amb inconvenients. El moviment fou capaç d'atraure la seua audiència directa, els universitaris, i una participació cada volta més majoritària, modificant la seua pròpia identitat personal i política que, com va succeir en altres moviments de l'època, coincidien en bona mesura. Aquesta capacitat de redefinir el significat de mots com ara *estudiants* i *política*, i de fer que els estudiants s'adonaren que els canvis que els havien semblat impossibles, no ho eren després de tot, podria permetre'ns d'emprar el concepte de *contracultura* en aquest context.

No obstant això, no podem oblidar els inconvenients que, a llarg termini, va tenir una estratègia política que es fonamentava, d'una banda, en un suport en permanent canvi com ara el col·lectiu estudiantil, fins al punt que cap al maig les mobilitzacions minvaven pels exàmens i tot havia d'engegar-se de nou el curs següent;⁷³ i d'altra, en unes eines de tipus simbòlic molt eficaces en moments d'eufòria, però plenes de contradiccions, força vacil·lants en situacions de crisi i sotmeses a una potencial manipulació externa. Aquesta feblesa estructural ajuda a explicar no només la dissolució d'aquest moviment, sinó també altres trets de la nova lluita política encetada amb la mort del general Franco.

72. Entrevista no registrada a Ramón López de Andújar (9-X-95), que es passà del FLP al PCE a principis dels anys seixanta. Entrevista a José Bailo, ja esmentada, que a la fi del FLP ingressà en el PCE (m-l), entre altres coses, «perquè hi havia obrers». Entrevista a Pedro Zamora (22-IX-95 i 29-IX-95), militant del PSV que encapçala una escissió cap al PCE a mitjan anys seixanta. Entrevista a Andrés Martínez Montagud (13-IX-95) i Ramón Pérez Alcino (25-X-95), militants de la LCR als anys setanta. Açò també ha estat assenyalat per E. PORTUONDO, «Forja de rebeldes. Una aproximación a los orígenes de las vanguardias militantes del radicalismo de izquierdas en la segunda mitad de los sesenta: el movimiento estudiantil (1964-1970)», Roca, *El proyecto radical...*, 111-112.

73. *Lluita* (portaveu de l'organització universitària del PCE a València), s.d., 24-X-71 (Arxiu personal de Pedro Zamora).

Fe d'errates

Figures esmentades i no publicades de l'article de Carolina Batet Company, «Els usos feudals de l'aigua a la vall del Corb», *Recerques* 43

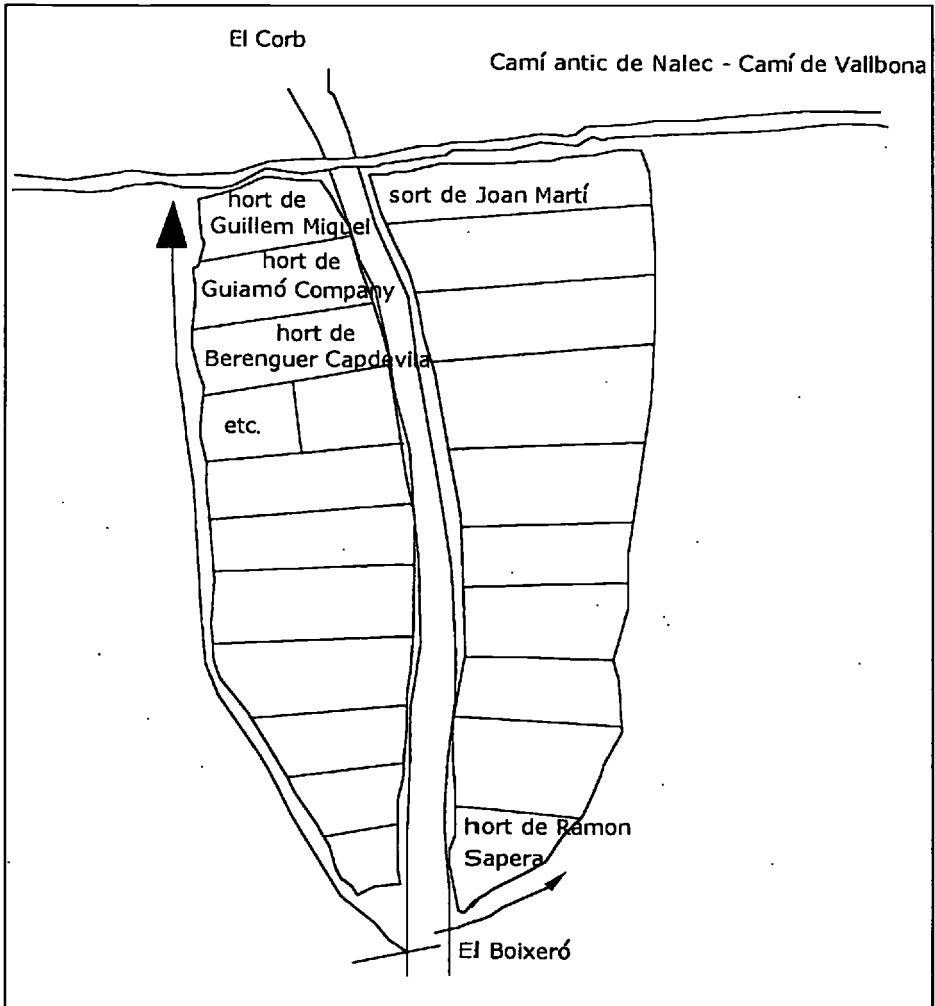

FIGURA NÚMERO 1

Esquema del sistema hidràulic medieval del Boixeró segons el capbreu de 1397.

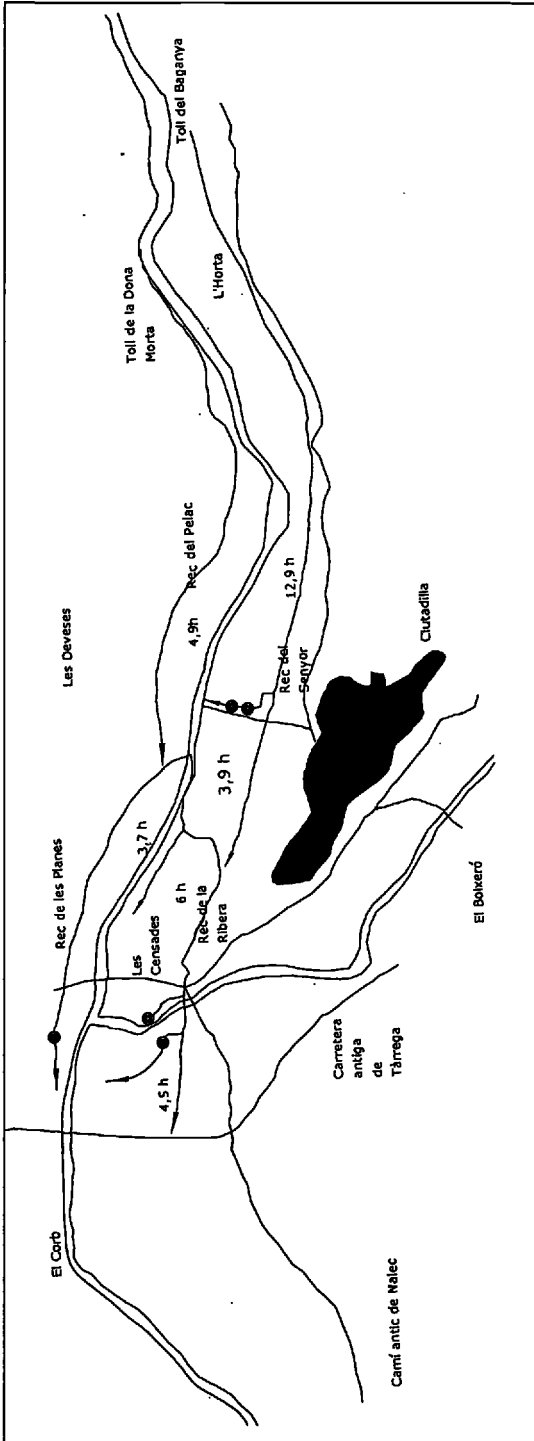

FIGURA NÚMERO 2
El sistema hidràulic de Ciutadilla a la baixa edat mitjana.

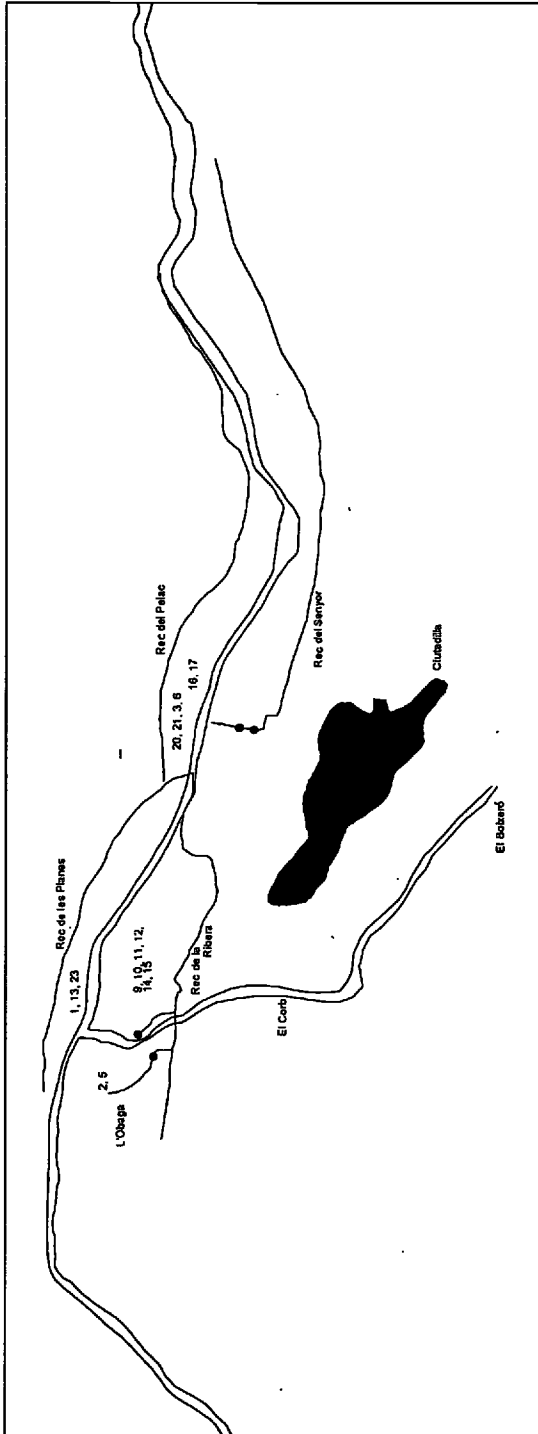

FIGURA NÚMERO 3
Localització dels horts, censats del censal de les Galmes (1397).

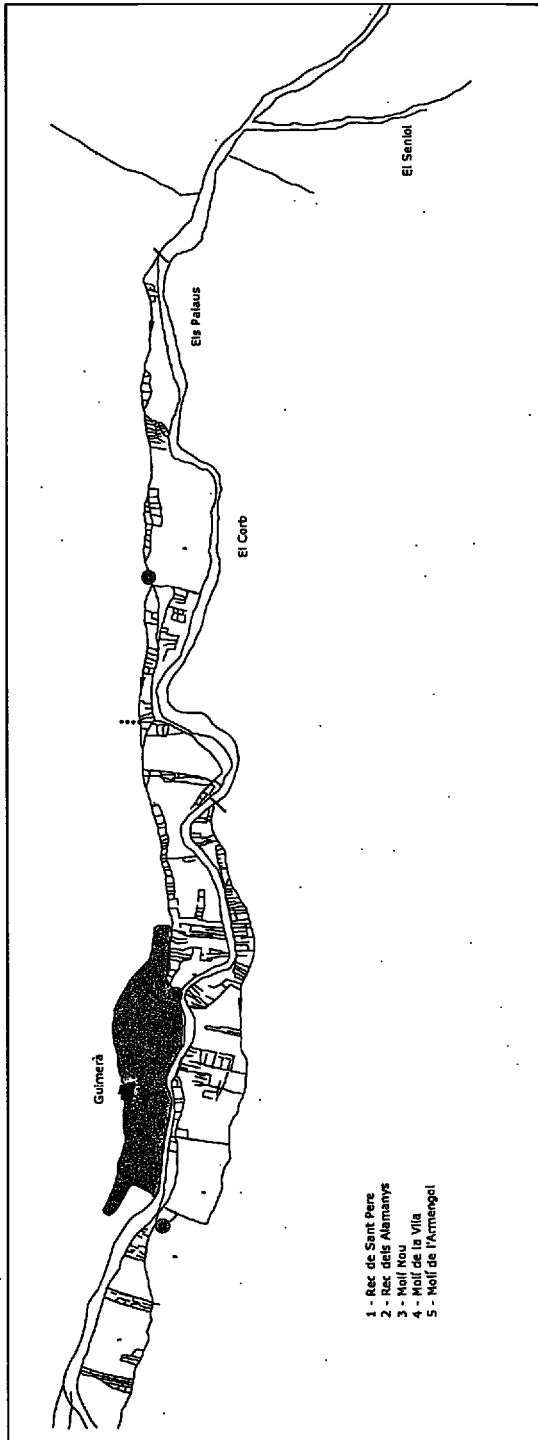

FIGURA NÚMERO 4
 L'hidraulisme del riu Corb a Guimerà.

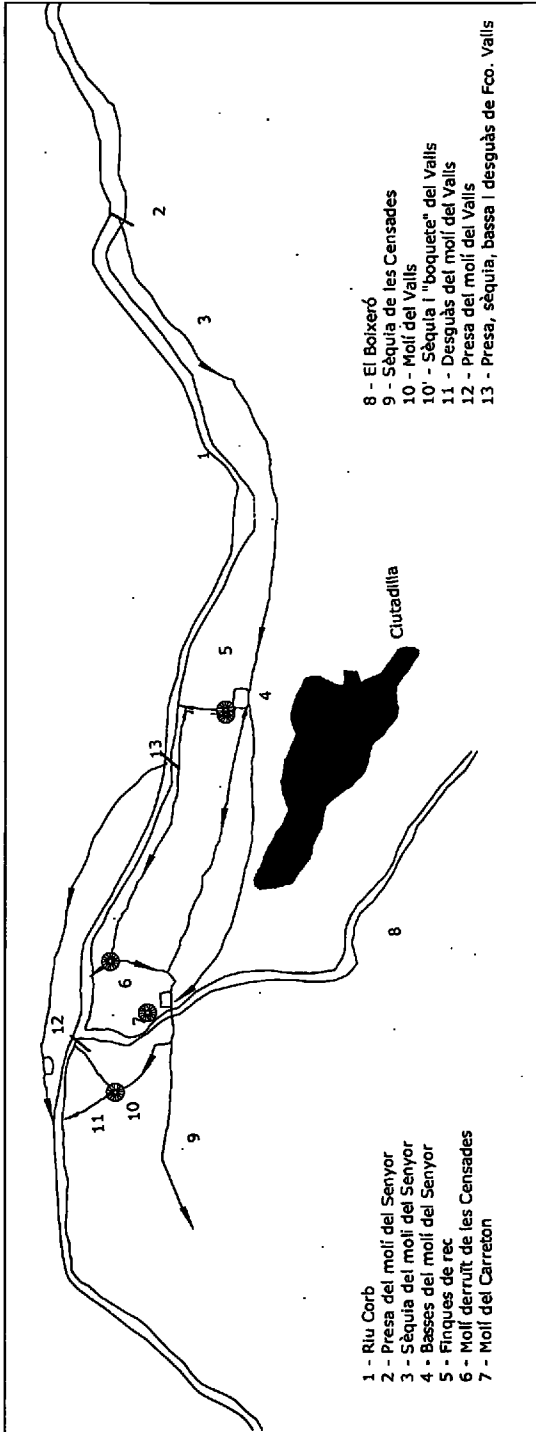

FIGURA NÚMERO 5
Reproducció esquemàtica del plànol del segle XIX.